

великі містифікації

Яків Гордієнко

**ERRARE
HUMANUM EST:**

50 нарисів
з українського
примарознавства

ДУЛІБН

великі містифікації

Серія заснована в 2014 році

НОВА СЕРІЯ

видавництва «Дуліби»

«Великі містифікації» -

це ВЕЛИКА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ГРА

під назвою

«ВІРЮ - НЕ ВІРЮ».

“Великі містифікації” розраховані на читача, який, зіткнувшись із черговим міфом, за Станіславським, вигукне: “Не вірю!”

АВТОРИ книг для «Великих містифікацій» - не скептики, не «Хоми невірні», це - шукачі, перфекціоністи, інтелектуальні диггери.

Яків Гордієнко

ERRARE

HUMANUM

EST:

50 нарисів
з українського
примарознавства

Київ Дуліби
2014

УДК [081:930/85](477)

ББК 84(4Укр)

Г67

Післямова *Кирила Галушка*

Мапи *Дмитра Вортмана*

Обкладинка: ідея – *Марина Гримич*, дизайнер – *Андрій Кучерук*

Гордієнко Я.

Г67 **Errare humanum est: 50 нарисів з українського примарознавства** / Яків Гордієнко. – К. : Дуліби, 2014. – 210 с. – (Великі містифікації).

ISBN 978-966-8910-87-6 (серія)

ISBN 978-966-8910-88-3

Видання п'ятдесяти нарисів Якова Гордієнка з українського «примарознавства» “*Errare humanum est*” (з *лат.* – Людині властиво помилятися), відкриває нову науково-популярну, або, як зараз модно казати, нон-фікшн серію видавництва «Дуліби» «Великі містифікації». Метою книжки не є боротьба з міфами і не висміювання помилкових уявлень. Адже кожен має право вірити у що хоче, навіть у цілковиту нісенітницю. Науковці так само мають право на те, щоб їхня позиція, підкріплена документами та незаперечними фактами, отримала широке розповсюдження і стала загальним надбанням.

УДК [081:930/85](477)

ББК 84(4Укр)

ISBN 978-966-8910-87-6 (серія)

ISBN 978-966-8910-88-3

© ПП Дуліби, 2014

© Яків Гордієнко, текст, 2014

© Кирило Галушко, післямова, 2014

Від головного редактора

За видавництвом «Дуліби» давно вже закріпилася слава любителя складання інтелектуальних пазлів, розгадування наукових загадок, і копірвання в історичних та антропологічних скарбничках і смітниках.

Видання п'ятдесяти нарисів з українського «примарознавства» Якова Гордієнка – це чудова нагода для «Дулібів» розпочати давно задуманий проект – науково-популярну, або, як зараз модно казати, нон-фікшн серію «Великі містифікації».

Серія «Великі містифікації» розрахована на людей, що думають. Думають, захоплюються, вірять, сумніваються, розчаровуються, шукають і захоплюються знову.

Серія «Великі містифікації» – для людей, які, за Станіславським, зіткнувшись з черговим стереотипом чи міфом, вигукують: «Не вірю!».

Автори книг для цієї серії – не просто скептики, не просто «Хоми невірні», це – шукачі, перфекціоністи, інтелектуальні діггери.

Видавництво «Дуліби» свято вірить, за Сент-Екзюпері, що зорі світять, бо це комусь потрібно. Видавництво «Дуліби» так само переконане, що міфи існують, щоб у них вірили. Віра – один із найпотужніших мотиваторів людської поведінки. Людям притаманно вірити. Так легше

жити. Знання і логіка руйнують віру, але при цьому можуть нашкодити людині, що втратила віру. Тому це наше завдання – не боротися з міфами. Наше завдання – вивчати їх та вистежувати їхнє походження.

Нова серія видавництва «Дуліби» «Великі містифікації» – це велика інтелектуальна гра під назвою «Вірю – не вірю».

Марина ГРИМИЧ

ПЕРЕДМОВА

Нація вмирає, якщо починає житися спогадами; тільки сьогоднішнім може бути доведене її право на існування.

Карл Клаузевіц

Останнім часом стало надзвичайно модним масове спростування різноманітних міфів. Книжки з підзаголовками «Міфи та реальність» охоплюють практично всі сфери, що можуть зацікавити масового читача. Великими накладками виходять тематичні та загальні енциклопедії помилок. Все це справляє належне враження на публіку, яка таким чином начебто долучається до процесу встановлення істини.

На жаль, більшість згаданих книжок написані не дуже переконливо з наукового погляду. Автори просто заперечують якісь загальновідомі факти, натомість заявляючи: «А насправді все навпаки!». Іноді таке заперечення виглядає справжньою сенсацією, але практично завжди лишається без доказів. І з якого дива читач повинен вірити саме цій версії, а не більш звичній початковій? У кращому разі автор-викривач посилається на слова якогось ученого, якого незмінно називає «авторитетним» та «відомим». Але й найбільші авторитети можуть помилятися, отже, приймати їхні слова на віру також не годиться. До того ж у багатьох випадках чиясь авторитетність та відомість сама по собі може виявитися міфом...

Чомусь найбільш беззахисною з усіх наук міфотворцям видається історія: вони певні, що давні події можна трактувати як завгодно – мовляв, усе одно не перевірити. На жаль, у такий самий гріх впадають і ті, хто начебто бореться з міфами, – і в результаті отримуємо ті самі голослівні (або некоректно доведені) побудови. Саме на уявному відновленні істини побудовані псевдонаукові історичні теорії на кшталт «нової хронології» Анатолія Фоменка чи «пантюркізму» Мурата Аджі.

Надто вільне поводження з історією з обох боків є наслідком поганої (якщо не сказати нульової) обізнаності авторів-аматорів з досягненнями і методами сучасної історичної науки. Мабуть, вони дуже здивуються, дізнавшись, що історичні події давно вже не трактуються за довільним уподобанням істориків. Часи, коли вчені обмежувалися умоглядними оцінками припущень, а наукові дискусії зводилися до змагань у мистецтві красномовства, лишилися у минулому. У сучасному процесі історичного пізнання усі відомості, перш ніж перейти з масиву гіпотез до масиву знань, ретельно перевіряються. Скажімо, жодна літописна згадка не вважається достовірною, якщо не підтверджується незалежним джерелом – іноземною хронікою, археологічними дослідженнями тощо. Чим більше таких незалежних джерел – тим більше достовірність події.

Візьмемо, наприклад, відомі кожному школяреві звітяги Віщого Олега. Усі читали про те, як Олег захопив Київ, убивши Аскольда і Діра, потім ходив на Царгород та прибив щита на його воротах і, зрештою, прийняв смерть від власного коня. Якщо хтось зажадає підтвердження цих фактів, на нього подивляться з жалем: дивіться, цей невіглас не знає, що про все це розповідається у «Повісті временних літ»! Але ж у тому й біда, що наш уявний скептик якраз і стоїть на суто наукових позиціях, вимагаючи

більш матеріальних, ніж нічим не підтверджена літописна легенда, доказів. Шкільні ж підручники у цьому випадку наслідують хибну історіографічну традицію – ставитися до літописів як до неспростовних свідчень очевидця.

На ділі ж науковці певні, що початкова частина «Повісті...» (до середини X століття) на таку довіру не заслуговує, оскільки тут літописець веде мову про події, свідком і сучасником яких він не був, – так само у суді не мають доказової сили переповідання з чужих слів. Зокрема, розповідь про Вішого Олега вважається сумішшю традиційних легендарних сюжетів, довірливих міркувань літописця та перекручених фактів, а усі датування цього періоду – штучними побудовами, які мали на меті подати рід київських князів давнішим, ніж він був насправді. Що ж до самого Олега, то єдиним документальним підтвердженням його існування є наведений у літописі текст договору 911 року, укладеного «Олегом, великим князем руським» із візантійськими імператорами. Показово, що текст іншого русько-грецького договору (907 року), також віднесеного у літописі до часів Олега, дослідники обґрунтовано вважають фальсифікацією – творінням самого літописця...

Якщо у подібний спосіб дослідити і проаналізувати інші так звані загальновідомі факти з української історії (а також географії, літературознавства тощо), то можна зробити приголомшливий висновок – певна частина цих фактів являють собою абсолютно помилкові твердження. Вони настільки розбігаються з науковими уявленнями, що їх цілком можна вважати надбанням якоїсь іншої, так би мовити, уявної історії України.

Базою цієї уявної історії є насамперед застарілі (та ще й ідеологізовані) відомості, що їх подають шкільні підручники. Навіть якщо історична наука позбавляється якогось стереотипу, діти ще багато років продовжують засвоювати

його як незаперечну істину. Далі до процесу долучаються популярні, науково-популярні та періодичні видання, яким властиві випадкові помилки, мимовільні перебільшення, вимушені спрощення, а іноді, на жаль, – також свідомі фальсифікації та демагогічні перекручення.

Найцікавіше, що на кожному з цих хиб справжня наука має ґрунтовні заперечення та спростування, але думка науковців здебільшого не доходить до широких мас. Це відбувається з багатьох причин: по-перше, деякі науковці не цікавляться нічим, що виходить за межі їх професійної діяльності; по-друге, встановлення істини вони обмежують переконанням лише своїх опонентів, а не широкої аудиторії; по-третє, накладі наукових праць мізерні порівняно з популярними виданнями. Наприклад, про те, що славнозвісний «центр Європи» на Закарпатті ніколи не був центром Європи, добре відомо співробітникам Інституту геодезії і картографії, які мають неспростовні докази цього. Але їх голос губиться на тлі пишних святкувань «днів Європи» та гучних теорій про особливу, «центральну» роль України у європейській спільноті.

Звичайно, на певному етапі державотворення історичні міфи відіграють корисну роль, зміцнюючи патріотизм і гуртуючи маси довкола національної ідеї. Але неможливо миритися з тим, що згодом вони стають гальмом на шляху як загального, так і суто культурного розвитку. Неможливо керуватися в сучасному житті ідеалами колишніх часів, тим більш такими, що були вигадані (чи в кращому разі просто спотворені) у якусь проміжну епоху. Неможливо будувати майбутнє, розбираючи на цеглу минуле, та ще й замінюючи добротні цеглини нашвидкуруч виробленими саманними блоками. І справжній патріотизм полягає не в тому, щоб тішитися красивими казками про тіні забутих предків, а в тому, щоб дошукуватися правди, якою б вона не була...

Треба зазначити, що схильність до подібної міфотворчості властива не лише українцям. Популярна історія кожної країни містить безліч великих та малих «фактів», які для широкого загалу є аксіомами, а для вчених – суцільними чи частковими вигадками. Нерідко ці вигадки настільки вкорінені у масову свідомість, що годі їй намагатися їх спростувати. Спробуйте, скажімо, довести французам, що Бастилію ніхто не штурмував, а її невеличка залога капітулювала добровільно і була вирізана мародерами. Чи переконати американців, що причиною їх громадянської війни було банальне прагнення центральної влади підкорити надто вже незалежні південні штати, а звільнення рабів – то був лише лицемірний привід. А може, хтось хоче розповісти росіянам, що Куликовська битва не була такою вже визвольною, а насправді то законна ординська влада вирішила руками свого московського васала покарати узурпатора Мамаю? Реакцію неважко передбачити... І напевно так само відреагує пересічний українець, якщо спробувати просвітити його щодо острова Хортиця, на якому ніколи не було Запорозької Січі...

Саме тому ця книжка практично не містить бездоказових тверджень і намагань подавати історичні істини у якості сенсацій. Розвінчування міфів у ній робиться послідовно, за законами наукової логіки, з посиланнями на виважені дослідження, які жодним чином не претендують на якусь «революційність», не витворюють новітніх теорій, а лише фіксують ретельно перевірені наукові відомості. Автори цих досліджень не мали на меті зруйнувати якісь традиції, зробити сенсаційні викриття чи здобути особисту славу. Вони просто працювали. І їх книжки та статті – найкраща відповідь творцям міфів.

Втім, метою цієї книжки не є благородна і безнадійна боротьба з міфами і тим більше не висміювання помил-

кових уявлень – адже кожен має право вірити у що хоче, навіть у цілковиту нісенітницю. Але так само і науковці мають право на те, щоб їх позиція, підкріплена документами та незаперечними фактами, отримала таке саме розповсюдження і стала загальним надбанням – а далі нехай кожен сам вирішує, яку точку зору прийняти.

ЛЮДИ

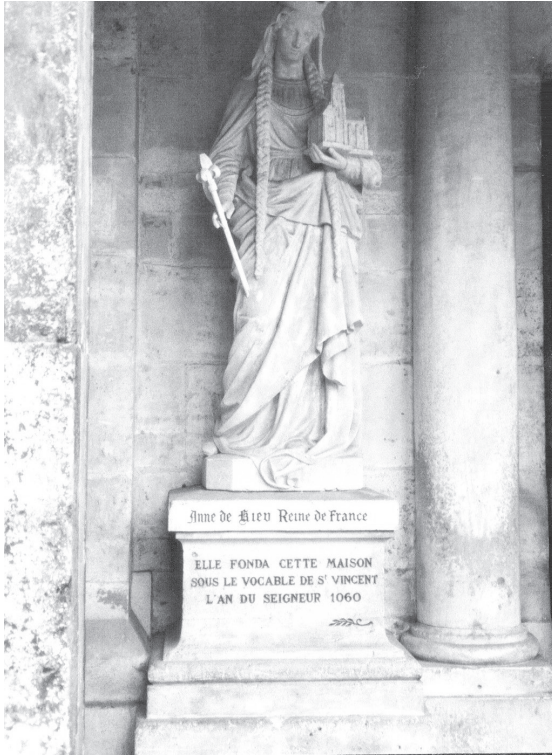

**АННА ЯРОСЛАВНА
ЛІТОПИСЕЦЬ НЕСТОР
ДЕРЖАВА РОМАНА ГАЛИЦЬКОГО
РОКСОЛАНА
МАРУСЯ ЧУРАЙ
КАВА ПО-ВІДЕНСЬКИ
КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА
МАРКО ВОВЧОК
ПЕРШИЙ ПРЕЗИДЕНТ**

1. АННА ЯРОСЛАВНА

Анна Ярославна підписувала державні документи замість свого неписьменного чоловіка, французького короля Генріха I.

Ця теза, незважаючи на її популярність, абсолютно не відповідає дійсності. Тобто цілком можливо, що Анна й справді переважала свого чоловіка за рівнем освіченості, та це ще не надавало їй його королівських прав. Тому й не відомі історикам хоч якісь акти державного рівня, підписані однією лише Анною Руською. Документів за її підписом збереглося досить

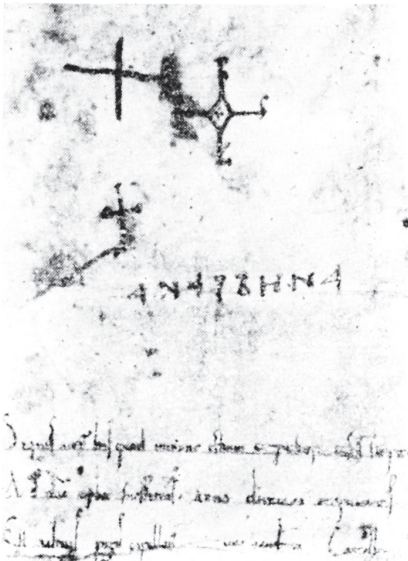
Статуя Анни Ярославни в заснованому нею монастирі св. Венсана у французькому місті Сенлісі. Титул «Руська» («de Russie») замінили на «Київська» («de Kiev») лише кілька років тому.

багато [65], але всі вони без винятку стосуються справ різних монастирів – це дарчі або фундаційні грамоти, а також підтвердження привілеїв. Все це Анна підписувала не сама, а разом з королями: спочатку як дружина короля Генріха, а потім як матір нового короля Філіпа.

Інколи можна також почути (здебільшого від екскурсоводів), що на шлюбному контракті Анна написала своє ім'я,

а неписьменний Генріх поставив лише хрестика. Насправді відомий один-однісінький власноручний автограф Анни, і стоїть він не на шлюбному контракті, а на грамоті 1063 року, за якою даруються два будинки абатству св. Криспіна в Суасоні. Трохи вище підпису Ярославни дійсно бачимо королівський хрест, але поставив його не Генріх, який на той час уже помер, а його з Анною малолітній син Філіп. Цікаво, що років двадцять тому побутувала думка про неписьменність саме Філіпа, а не Генріха, що науковці також спростовували ([24], с. 80–82).

Загалом стосовно документів того часу потрібно чітко розрізняти підпис та власноручний автограф. У XI столітті королівські особи рідко розписувалися власноруч, але не через невігластво – читати і писати вони все ж таки вміли, – а скоріш через лінощі, оскільки офіційний королів-

Автографи Анни Ярославни (внизу) та її сина Філіпа (угорі). Підпис АНА РЪИНА – написані кирилицею латинські слова «Анна регіна», тобто «Анна королева».

ський підпис являв собою доволі складну монограму ([64], с. 159). Як правило, її відтворював спеціальний писар, або укладачі користувалися трафаретом; королі ж, підтверджуючи свою причетність до акта, обмежувалися малюванням хреста та прикладанням печатки. Інколи автентичність королівського знака засвідчував канцлер. Як бачимо на ілюстрації, Анна також доповнила хрестиком власний автограф, а біля Філіпового хреста стоїть королівська монограма.

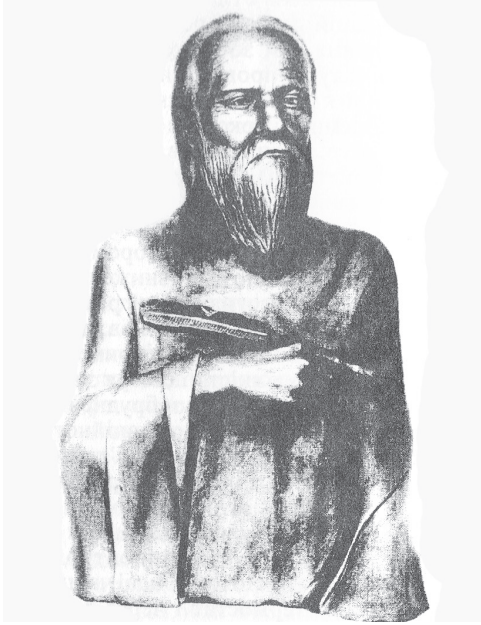
2. ЛІТОПИСЕЦЬ НЕСТОР

Печерський чорноризець Нестор – автор «Повісті временних літ».

Ще один начебто загальновідомий факт, щодо достовірності якого науковці завжди мали і мають вельми серйозні сумніви [8]. Річ у тім, що текст «Повісті временних літ»*, написаної на початку XII століття, увійшов як початковий до більшості пізніших літописів і літописних зводів – у найрізноманітніших варіантах. Так от, серед десятків списків «Повісті...» лише у кількох чорноризець Нестор згадується як автор. У інших списках зазначено тільки, що писав «Повість...» безіменний печерський чернець, або взагалі нічого про автора не сказано. Нарешті, відомі списки, де автором оголошує себе ігумен Видубицького монастиря Сильвестр.

Проблему авторства свого часу вирішили компромісним шляхом – історики дійшли згоди, що Нестор був укладачем, а Сильвестр – редактором «Повісті...» [165]. Проте остаточно істину так і не було встановлено. До того ж лишилося ще одне, досі не з'ясоване, протиріччя, яке полягає ось у чому. Нестор знаний не лише як літописець, а й як агіограф – укладач «Життя Феодосія Печерського» і «Читання про Бориса і Гліба», причому тут його авторство жодних сумнівів не викликає. Але Нестор-агіограф і Нестор-літописець у своїх тво-

* Звісно, давній автор не називав свій твір «Повістю временних літ». Назву цю дали дослідники за першими рядками найдавнішого з відомих списків – Лаврентіївського 1377 року: «Се повість временних літ, звідки пішла Руська земля...». Джерелами «Повісті...» слугували більш ранні літописи, візантійські хроніки, народні легенди, спогади старих людей, а з 1090 року укладач послуговувався власними враженнями та спостереженнями. Закінчується «Повість временних літ» часами Володимира Мономаха – вважається, що її завершено у 1113 році та відредаговано у 1117.

Реконструкція зовнішності преподобного Нестора за методом Михайла Герасимова. Автор Сергій Нікітін

рах подають про себе різні відомості: перший розповідає, що його приймав до монастиря по смерті преподобного Феодосія ігумен Стефан, а другий – що приймав його сам Феодосій, який потім був його духовним наставником. По-різному викладають Нестори і деякі важливі факти з історії Печерського монастиря. Крім того, вчені-текстологи відзначають суттєві стилістичні відмінності агіографічних творів

Нестора та «Повісті временних літ».

Отже, укладач «Повісті...» не міг бути Нестором – принаймні тим Нестором, який писав життя і похований у Близьких печерах Лаври під номером 25. Власне, так і намагалися найпростішим чином пояснити ці розбіжності – припускали, що Несторів було двоє. Були й інші пояснення та виправдання: що Нестор укладав лише завершальну частину «Повісті...», а біографічні дані залишилися від його невідомого попередника; що, навпаки, статтю, де Нестор оповідає про себе, включено до літопису пізніше; що фактичні протиріччя можуть зустрічатися навіть в одному тексті, а у різних – і поготів; що, зрештою, різні за жанром твори завжди відрізняються стилістично [165].

Втім, усі намагання підтвердити, що Нестор-літописець

таки існував, значно поступаються за логікою доказів дослідженню [163], яке доводить протилежне. Виявлено, що сама інформація про Несторову участь в літописанні походить лише з XV–XVI століть: у 1460-ті роки свідчення про те, що преподобний Нестор був літописцем, безпідставно додали у «Києво-Печерський патерик», а наприкінці XVI століття його ім'я як автора так само штучно вставили до одного зі списків «Повісті временних літ». З того часу ці відомості почали поширюватися, хоча тривалий час Нестором-літописцем пишались лише київські книжники. Тільки з 30-х років XVIII століття його постать стала надбанням «загальнодержавної» історії.

Зрозуміло, усі ці версії та суперечки так і не вийшли за межі наукового світу. Для широкого ж загалу Нестор завжди лишався насамперед легендарним літописцем, одним з найславніших діячів минулого, і цьому іміджу ще довго ніщо не загрожуватиме.

3. ДЕРЖАВА РОМАНА ГАЛИЦЬКОГО

Галицько-волинський князь Роман Мстиславич – видатний політичний діяч, засновник української державності.

Недовга історія «держави Романа Галицького» – власне, Галицько-Волинського князівства, – починається з приєднання Галичини до володінь волинського князя Романа Мстиславича у 1199 році та закінчується смертю Романа за шість років по тому. За цей короткий період, згідно з класичною версією історії, Романова держава здобула величезний авторитет у сусідів – її поважали як інші руські князівства, так і поляки, угорці та литовські племена. Відтак і сам князь Роман постає фігурою чи не європейського масштабу, автором проекту політичної реформи Русі та володарем, з яким

мусив рахуватися сам папа римський. Українські історики-класики повністю поділяють ці оцінки, додаючи, що княжіння Романа на Галичині та Волині можна вважати першим досвідом української державності.

Навіть якщо прийняти вищенаведене за істину – а це, як буде далі доведено, далеко не так – одразу виникають незручні запитання. Наприклад, чому Роман Мстиславич не виявив свій потенціал керманіча, володіючи тільки самою Волинню, де, до речі, князував з перервами майже тридцять років? Чому його звитяги починаються лише з приєднанням Галичини? Чому з того ж таки приєднання треба вести відлік української державності – хіба Волинь без Галичини – це не Україна? Якщо й існує пояснення згаданих протиріч, то стосується воно не стільки історії, скільки істориків – слід гадати, перші дослідники цих питань, шановані галичанські науковці, підсвідомо вважали справжньою Україною лише свою «малу батьківщину»...

Ще одне питання – чи взагалі правомірно вживати у даному випадку термін «держава», адже Романові землі були частиною Київської Русі. Тут можливі лише два варіанти: або, поділяючи точку зору сучасної науки, вважати Київську Русь державою, хай і подрібненою на численні князівства, або погодитися, що державою як такою вона на той час уже не була, тобто фактично розпалася. У першому випадку називати державою Романове князівство недоречно і навіть неприпустимо. У другому – цілком можливо, але тоді логіка вимагає визнати такий самий статус і за іншими руськими князівствами. Але так, звісно, ніхто не робить – у сучасних навчальних атласах (зокрема, [11], с. 11) та популярних виданнях пишуть поряд «держава Романа Галицького» та, скажімо, «Володимиро-Суздальське князівство» – а за справедливістю треба було б «держава Всеволода Велике Гніздо»...

Втім, усі ці зауваження залишалися б формальним «буквоїдством», якби мова дійсно йшла про впливове державне

утворення та його могутнього правителя. Проте розвідки останніх років – ба навіть не розвідки, а просто прискіпливий та критичний аналіз джерел, проведений Олексієм Толочком, – дає підстави стверджувати, що політичні злобутки Романа Мстиславича історична традиція значно перебільшує. Насправді ж він був князем цілком рядовим і мало нагадував того персонажа, роль якого зараз вивчають у школах.

В це важко повірити, але уся репутація Романа як мудрого політика, державного діяча та видатного реформатора тримається, наче Земля на міфічних китах, на трьох «історичних фактах». Факт перший: літописець титулує Романа «самодержцем всієї Русі». Факт другий: у 1203 році Роман Мстиславич склав проект реформи державного устрою Русі, за яким шість найвпливовіших князів обирали б великого князя Київського. Факт третій: у 1204 році римський папа Інокентій III пропонував Роману перейти у католицизм, обіцяючи йому за це королівський титул, але Роман погорливо відмовився прийняти «духовний меч святого Петра» – йому, мовляв, цілком вистачає власного бойового меча, що дає йому силу і владу.

З цих трьох аргументів перший можна взагалі не розглядати, оскільки «самодержцем» іменує Романа один-єдиний літопис, а саме Волинський, складений на замовлення його сина Данила Романовича. Чого варті такі замовні компліменти, пострадянському читачеві можна не пояснювати. Що ж до двох інших свідчень, то вони відносяться до так званих татищевських відомостей, тобто фактів, які відомі не з першоджерел, а лише з «Історії Російської», складеної у XVIII столітті Василем Татищевим.

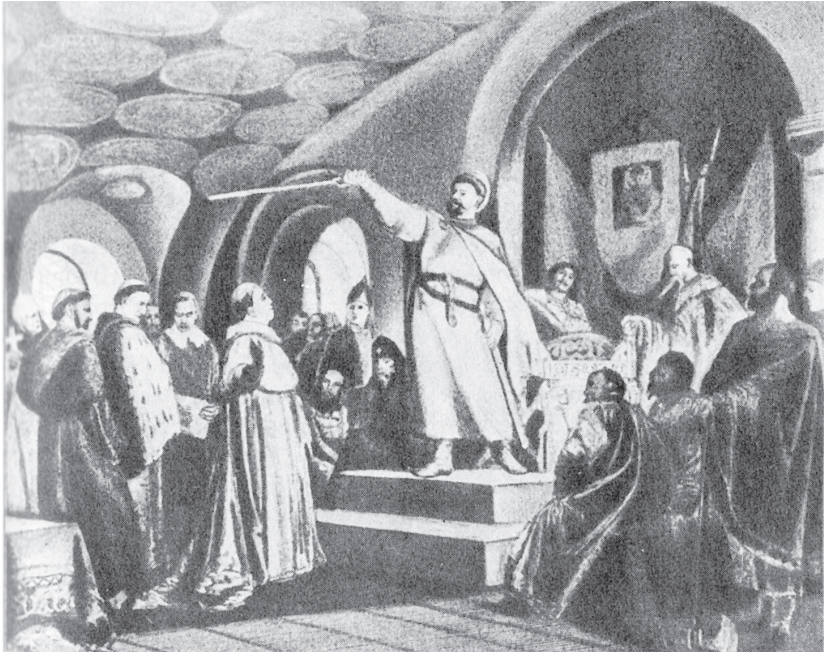
Щодо достовірності «татищевських відомостей» уже не один десяток років точиться суперечка – оптимісти вважають, що Татищев знайшов ці факти у якихось давніх (і

з того часу втрачених) літописах, песимісти ж упевнені, що він їх просто вигадав. Оскільки жодну з «відомостей» досі не вдалося підтвердити незалежними даними, науковці мовчазно погодилися робити вигляд, нібито їх не існує. Однак на популярному рівні вони завжди лишалися авторитетним і незаперечним джерелом, що, власне, й сприяло поширенню «Романової легенди».

«Татищевські відомості», що стосуються Романа Мстиславича, докладно вивчив Олексій Толочко і переконливо довів їх недостовірність. Особливо «дісталось» у цьому сенсі «конституційному проекту» Романа [160]. Перш за все цей проект базується на уявленні про Русь як про сукупність територіально-адміністративних одиниць (земель), керівники яких мали б обирати з-поміж себе верховного володаря – князя київського. Насправді ж давньоруські князі розглядали свою державу насамперед як суму володінь кількох кланів роду Рюриковичів, тобто замість посад «князя чернігівського», «князя галицького» та інших у «проекті» повинні були згадуватися «старший з Ольговичів», «старший з Мономаховичів» тощо. Описана у Татищєва бюрократична процедура затвердження проекту цілком характерна для XVIII століття., але виглядає повним анахронізмом на початку тринадцятого. Порівнюючи розповідь про Романів проект у різних редакціях «Історії Російської», можна відстежити авторську (саме авторську, а не редакторську!) правку Татищєва, причому пряма мова Романа містить трохи підредаговані фрази з інших літописів. Нарешті, Татищєв, намагаючись пояснити у примітках, звідки він отримав інформацію, наводить кілька суперечливих версій і сам у них заплутується.

Розповідь про гідну відсіч, яку дав князь Роман католицьким вербувальникам, також, за даними текстологічного аналізу, виявляється творінням Татищєва. Але це ще не все ([161], с. 195–204). У 1767 році вперше було опубліковано

Радзивілівський (Кенігсбергський) літопис, який досі вважається авторитетним джерелом з історії Русі. Так от видавці, які мали на руках ще не видану тоді «Історію Російську», чомусь вирішили доповнити автентичний текст літопису деякими цікавинками, які знайшли у Татищева, у тому числі легендою про папське посольство. Зрозуміло, що більшість істориків півтора століття користувалися саме друкованим

Роман Галицький відхиляє пропозицію папського посла. Малюнок з «Історії України-Русі» Миколи Аркаса

виданням, а не списком літопису – і як же було не прийняти за стовідсоткову істину цю красиву історію, та ще й з таким патріотичним сюжетом, на який навіть написав баладу поет Олексій Толстой! Сумніви почалися лише після появи факсимільних видань літопису.

Що ж залишиться від біографії Романа Мстиславича, якщо вилучити з неї згадані епізоди? Другорядним князем

його все ж таки не назвеш – він справді воював з половцями та ятвягами, втручався у польські династичні чвари, підтримував стосунки з візантійцями, суперничав з іншими князями, деякий час контролював навіть Київ, – але князів, які робили те саме, на Русі налічувався не один десяток. Доказів же Романового державницького місіонерства та європейського авторитету не існує. Натомість при бажанні у руських літописах можна знайти чимало свідчень прямо протилежного характеру.

Ось лише один приклад. У 1188 році, коли помер галицький правитель Ярослав Володимирович, Роман вирішив захопити Галич. Він був настільки упевнений в успіху, що віддав волинське княжіння молодшому братові, поклявшись ні в якому разі не забирати престолу назад. У Галичі Роман не втримався (був вигнаний законним спадкоємцем) і одразу ж порушив клятву – почав вимагати від брата поступитися княжінням, а коли той не погодився – скинув його за допомогою свого могутнього тестя Рюрика Ростиславича, фактичного володаря Києва. Погодьтеся, що ані політичної далекоглядності, ані керівних здібностей, ані лицарського шляхетства тут продемонстровано не було. Між іншим, пізніше, коли Рюрик почав заважати Роману, той підступом схопив його і силоміць постриг у ченці.

Показово, що ніхто з вітчизняних хроністів, крім запопадливого волинського літописця, не знайшов для Романа добрих слів. Підтверджує характеристики «Романової легенди» лише польський історик XVI століття Мацей Стрийковський. Але посылатися на його праці серед серйозних науковців давно вже вважається поганим тоном – стільки там виявлено помилок, вигадок та суперечностей. До речі, саме хроніки Стрийковського й надихнули Татищева на фальсифікацію фігури князя-реформатора, яка була йому потрібна з певних ідеологічних міркувань.

Отже, якщо й шанувати Романа Мстиславича, то лише за створення прецеденту об'єднання двох руських князівств. Цей дійсно унікальний акт дав право Романовим нащадкам претендувати на обидва столи – Галицький і Волинський. І це право стало одним з чинників відродження Галицько-Волинської держави – тепер уже дійсно держави! – за Романового сина Данила Галицького, який через п'ятдесят років після батькового «державотворення» отримав з рук римського папи цілком легітимну королівську корону.

4. РОКСОЛАНА

Дружиною османського султана Сулеймана Пишного була Настя Лісовська, донька священника з міста Рогатина.

Точне місце народження Роксолани, як і її християнське ім'я, наuzzi не відомі. У гаремі Сулеймана вона отримала ім'я Хуррем, для тогочасних європейських дипломатів лишалася «уродженкою Русі» (у різних варіантах), а суто умовним прізвиськом «Роксолана» [31] зобов'язана послу Священної Римської імперії барону Ож'є Гіслену де Бусбеку*. Найвидатніший український орієнталіст Агатангел Кримський, який присвятив султанші Хуррем цілий розділ своєї класичної «Історії Туреччини» ([87], с. 201–213), цьо-

* У своїх «Турецьких листах» де Бусбек змалював гаремну ворожнечу двох наложниць, яких умовно назвав, за місцем народження, Боспораною та Роксоланою. Це також підтверджує, що Хуррем Султан була нашою землячкою. Річ у тім, що «роксоланами» (на згадку про давнє причорноморське сарматське плем'я) у Європі XVI століття називали саме майбутніх українців, тобто мешканців Південно-Західної Русі. Майбутніх росіян, нагадаємо, звали тоді «московитами». Інший сучасник Роксолани, литовський дипломат Михалон Литвин, прямо писав, що султанша «походить з нашої землі» (тобто з території Великого князівства Литовського).

Росса, дружина Сулеймана. Гравюра з книги «Життя і портрети турецьких султанів» 1596 року. Прізвисько La Rossa («та, що з Русі») дали султанші Хуррем венеціанські дипломати

і не виявлено. Хіба що письменник Осип Назарук (це він 1930 року написав повість, за мотивами якої поставлено популярний український серіал) начебто знайшов велими непевні свідчення польського ж поета XVII століття Самуїла Твардовського, якому за вісімдесят років по смерті Роксолани турки розповідали, що вона була уроженкою Рогатина. Записати це у хроніках вони не здогадалися, а тримати у пам'яті – будь ласка...

Гіпотеза Ржевуського, дарма що неперевірена, набула легітимності у фундаментальній праці німецького орієнталіста Йозефа фон Гаммера «Історія Оттоманської імперії». А звідти її залюбки підхопили українські вчені – Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Пантелеймон Куліш, у яких не було підстав сумніватися у твердженнях Гаммера. Так Роксолана остаточно стала рогатинською попівною.

го питання майже не торкався. Лише зауважив, що, за твердженням графа Станіслава Ржевуського (польського історика-аматора початку XIX століття), Роксолана була «попівною з Рогатина» на ім'я Олександра.

Як справжній об'єктивний учений, Кримський припустив, що у Ржевуського були якісь власні джерела інформації. Проте жодного з тих таємничих джерел так досі

Пам'ятник Роксолані у Рогатині. Скульптор Роман Романович

Звичайно, наукової ваги це припущення не має, хоча завжди лишається ймовірність, що воно таки вірне. Але про її українське ім'я навіть цього сказати не можна. Якщо хтось вважає, що це історики дізналися, як звали Роксолану, його доведеться розчарувати: у жодному автентичному документі Настя Лісовська з Рогатина не фігурує. Найвірогідніше, що це ім'я вигадав для своєї героїні якийсь патріотично налаштований письменник XIX століття, один з багатьох, кого надихнув Роксоланин образ.

Зрозуміло, величезна більшість наших співвітчизників дізнавалися про Роксолану саме з романів та випадкових розповідей, а не з історичних праць, тому зараз навіть малі діти знають її «справжнє» ім'я, а у Рогатині їй встановлено пам'ятник. Біографія віртуальної Насті останнім часом поповнилася відомостями про її батьків (виявляється, по батькові вона – Гаврилівна) та точною датою народження (30 квітня 1505 року). Годі й сподіватися, що масова свідомість коли-небудь позбудеться цього міфу.

Заперечують деякі його деталі лише сучасні краєзнавці Хмельниччини, висуваючи натомість власну гіпотезу [20],

згідно з якою батьківщиною Роксолани є подільське містечко Чемерівці. Втім, ця думка базується виключно на голосливих твердженнях літераторів XIX століття Мауріція Гославського та Михайла Орловського, які також писали про Роксолану, а вирішальним аргументом претендентів є поширеність у тих місцях прізвища Лісовських...

Ще один міф про Роксолану – її особливе піклування про рідну Україну – фактично спростований тим-таки Агатангелом Кримським, думки якого з цього приводу поділяють і сучасні орієнталісти [30]. До появи цього міфу спричинилося масове переконання, що коли вже «наша дівка» здобула такий великий вплив, то вона обов'язково повинна якось подбати про «своїх». Через цей стереотип і виникла легенда, що за Роксоланиного правління припинилися татарські набіги на Україну, а сама султанша особисто викупувала українців з полону. Зрозуміло, що документальні підтвердження цих фактів відсутні. Ніхто не показав, скажімо, графік частоти набігів по роках з яскравим мінімумом у другій чверті XVI століття. Навпаки, загально визнано, що то були роки чи не найбільшого свавілля людоловів.

Отже, український патріотизм Роксолани – на жаль, лише спроба видати бажане за дійсне. Але все інше про неї – правда. Султан Сулейман Пишний, за численними свідченнями сучасників, справді обожнював свою кохану дружину і виконував усі її примхи. Бранка-русинка справді стала володаркою могутньої імперії і відтак має усі шанси увійти навіть до першої десятки найвідоміших українок усіх часів. Тільки навряд чи буде весело, коли замість реальної непересічної особистості там опиниться літературний персонаж на ім'я Настя Лісовська...

5. МАРУСЯ ЧУРАЙ

Народна поетеса Маруся Чурай – реальна історична особа.

Історикам не відомі ані документи, ні народні оповіді, де згадувалася б дівчина на ім'я Маруся Чурай чи будь-яка інша дівчина-«піснетворка»*. Тому, як не хотілося б нам усім, щоб легендарна поетеса існувала насправді, як реалістично не змалювала б її у своїй прекрасній поемі Ліна Костенко, наука змушена вважати Марусю Чурай лише літературним персонажем.

Історію цього персонажа докладно дослідив у 60-ті роки ХХ століття видатний український літературознавець та фольклорист Григорій Нудьга ([112], с. 290–315). Джерелом легенди про Марусю виявилася найвідоміша з приписуваних їй пісень – «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», де розповідається, як дівчина отруїла свого коханого Гриця, аби він не дістався суперниці. За розвідками Нудьги, ця пісня вперше з'явилася у друкованому вигляді у збірці російських та українських пісень, яка вийшла у Москві 1805 року. Вона одразу набула великої популярності та неодноразово передруковувалася, а, крім того, її сюжет був перероблений для театру – п'єса «Чари» Кирила Тополі ставилася з 1837 року. Проте весь цей час пісня закономірно вважалася народною, себто анонімною; про якусь Марусю Чурай ніхто й не згадував, а головну героїню «Чар» звали Галею.

Аж ось 1839 року з'явилася повість російського літератора князя Олександра Шаховського, побудована, як миттю відзначили критики, на сюжеті «Чар», а відтак і на колізіях «Ой, не ходи, Грицю». Повість називалася «Маруся, малороссійская Сафо» і була перенасичена текстами модних на той час українських народних пісень. Певно, щоб сюжетно виправда-

* Слово активно використовується у популярній літературі саме щодо Марусі Чурай. – *Прим. ред.*

Народна поетеса Маруся Чурай. Художник Феодосій Гуменюк

ти їх надмірну кількість, Шаховської і зробив головну героїню, яку назвав Марусею Чурай, поетесою і співачкою, такою собі аматоркою «авторської пісні» середини XVII століття. Це був напрочуд вдалий задум – оригінальність образу дівчини-«піснетворки», виявилася єдиною позитивною рисою графоманського твору.

«Малороссийская Сафо» зазнала нищівної критики – їй закидали і плагіат, і недолугий стиль, і незграбну мову, і хольдальність образів. Але найбільше дісталася повісті за історичні вигадки, головною з яких була особа Марусі Чурай, доти абсолютно не відома ні з документальних, ані з фольклорних

джерел*. Сам Шаховської сповіщав друзів, що пише повість з часів Хмельниччини у душі Вальтера Скотта, тобто заздалегідь залишав за собою право вільно поводитися з історичною правдою. Читачів же він запевняв, що сюжет побудовано на історичних фактах, а Марусю змальовано за достовірним описом якогось «соборного церковника». Втім, очевидні запозичення з «Чар» і повна відсутність хоч якихось даних про історичну Марусю не лишали сумніву в тому, що всі запевнення автора – не більше, ніж літературний прийом. Та й жодних свідчень «соборного церковника» в архіві Шаховського не знайшли...

Отже, за висновками Григорія Нудьги, «Малороссийская Сафо» є не дуже вдалою спробою літературної містифікації, а Маруся Чурай – вигадкою Шаховського. Найцікавіше, що, приписавши Марусі безліч народних пісень, Шаховської так і не назвав її авторкою «Гриця». Це зробив за сорок років після нього інший містифікатор – белетрист Олександр Шкляревський.

Власне, саме він і започаткував сучасний міф про Марусю Чурай, опублікувавши її «біографічний нарис», який насправді являв собою переповідь повісті Шаховського з трохи зміненими іменами дійових осіб. До нарису, який з'явився у журналі «Пчела» 1877 року, Шкляревський додав власні спогади: мовляв, коли він ще хлопчиком бував у домі Григорія Квітки-Основ'яненка, то бачив там портрет Марусі і чув розповіді господаря про неї – щоправда, зміст цих розповідей призабув. Це

* Тарас Шевченко, який і сам використав мотиви «Гриця» в баладі «Коло гаю в чистім полі», висловився (у «Близнецах») щодо повісті Шаховського: «слово «чепуха» для неє злишком слабо». Журнал «Отечественные записки» вимагав від автора відповіді, «в какой истории, в какой летописи упоминается о стихотворнице Марусе», а Вісаріон Белінський допитувався, «почему автор не говорит, что героиня его повести – лицо историческое; а если она выдумана им, то по какому праву он приписал ей прекраснейшие народные песни?»

й не дивно, оскільки Квітка помер 1843 року, а Шкляревський народився у 1837 році, тобто на час зустрічі йому було не більше п'яти-шести років і точність його спогадів викликає великі сумніви. Найвірогідніше, що він міг чути обговорення повісті Шаховського і роздивлятися якусь ілюстрацію до цієї повісті.

Як бачимо, «біографічний нарис» Шкляревського є такою самою літературною вигадкою, як і творіння Шаховського. Жодних фактичних доказів Марусиної історичності Шкляревський, як і його попередник, не навів, проте наукоподібний стиль та безапеляційність тверджень зробили свою справу – багато хто став вважати Марусю Чурай реальною особою або в кращому разі героїнею «народних преданий», якою вона, зрозуміло, теж не була.

Наскільки живучими можуть бути подібні нісенітниці, добре видно з сучасних масових уявлень про Марусю, які являють собою жахливо перекручені тези Шкляревського. Отже: усі документи, де згадувалася Маруся Чурай, загинули у великій полтавській пожежі 1658 року; деякі відомості про дівчину-«піснетворку» збереглися в архіві Квітки-Основ'яненка, який надав їх для роботи Шаховському; пізніше ці відомості також було втрачено разом з великою частиною Квітчиного архіву; Шкляревський у своїй праці використав багато фольклорного матеріалу і «народних оповідей», присвячених Марусі, і т. д., і т. ін... Звідки все це узялося – повинні з'ясувати, мабуть, не літературознавці, а психологи. З-поміж аргументів «за Марусю» можна згадати ще якийсь альбом 1853 року, що містить кілька «пісень Марусі Чурай», стовідсотково переписаних із «Малороссийской Сафо», – ну як цей альбом можна вважати доказом її існування?! Та ще й розповідати (не вірите – подивіться в Інтернеті), що пісні в альбом записала сама Маруся...

Але, як відомо, найдикіша брехня, повторена тисячу разів, стає істиною... Тим більше що у даному випадку має-

мо справу все ж таки не з нав'язливою маячнею, а з надзвичайно привабливою та романтичною постаттю Марусі Чурай, яку (нехай мимоволі і випадково) вдалося створити Шаховському. Цей образ перевершив свого творця, відірвався від нього і зажив власним життям. Саме тому Марусю Чураївну стали вважати героїнею народних легенд*, а її життя неодноразово ставало темою літературних творів. Проте жодного разу не стало темою наукового дослідження – бо досліджувати не було чого.

На доказ Марусиного існування зараз часто наводять цікавий «документ» – вирок полтавського суду, винесений 18 червня 1652 року якійсь Марині Чурай, доньці урядника Гордія Чурая, за те, що вона «з поміччю злого духа отруїла Григорія, сина хорунжого Полтавського полку Петра Бобренка». Цей текст був опублікований музикознавцем Леонідом Кауфманом ще у 1973 році ([63], с. 79–81), але ні найменшого резонансу серед науковців не викликав.

Чому так сталося, неважко зрозуміти. Публікатор розповідає, що текст «вироку» отримав від поета Івана Хоменка, який 1967 року видав поему «Марина Чурай». За словами Хоменка, якраз збираючи матеріали для поеми, він і натрапив на цей документ. «Вирок» знайшовся у Центральній науковій бібліотеці АН УРСР, у складі якоїсь «збірки з козацького законодавства XVI–XVII століть»**. Хоменко буцім-

* Енциклопедичні видання чесно додають до імені Марусі прикметник «легендарна». Проте це також перебільшення, оскільки ніяких народних легенд про Марусю Чурай не існує. Точніше кажучи, існує легенда про наявність цих легенд.

** Певно, оповідач хотів сказати «збірки документів козацької доби», оскільки про спроби впорядкувати законодавство на теренах Гетьманщини можна говорити лише з середини XVIII століття. У часи ж Марусі Чурай козацькими законодавчими нормами керувалися лише на Січі, і навіть там вони не були зафіксовані на папері, існуючи у вигляді усної традиції.

то переписав текст, але забув зазначити, у якій саме збірці його бачив, і через те потім так і не зміг його знайти.

Як добросовісний вчений Кауфман із жалем зазначив: «Это пока что лишает нас возможности ссылаться на данный документ как на неопровержимое историческое свидетельство». Це «пока что» розтягнулося на десятки років і, треба гадати, ніколи не скінчиться, адже фонди ЦНБ – то не Полтава 1658 року, і якщо такий документ там був, то за цей час його напевно знайшли

б. А що шукали – сумнівів нема: перший за півтора сторіччя справжній документ про Марусю Чурай назавжди прославив би ім'я його відкривача...

На жаль, скептичне ставлення науковців до «ви року» не поділяють сучасні аматори, які, всупереч науковій логіці, таки посилаються на нього як на «неопровержимое свидетельство». Добре, що хоч хтось намагається перед тим довести його автентичність [148]. Спочатку здається, ніби автор має рацію: стиль документа дійсно дуже подібний до оригіналів XVII століття, а усі поіменовані в ньому офіційні особи – полковник

Пам'ятник Марусі Чурай у Полтаві, відкритий 2006 року (автори Анатолій Чернощоків та Андрій Коришів), все ж таки офіційно зветься «Пам'ятником українській пісні». А в народі його називають «Дівчина з мобількою»...

Павло Семенович, суддя Кость Кублицький та інші – справді згадуються у козацьких реєстрах того часу (або могли згадуватися під дещо зміненими прізвищами). Втім, це нічого не доводить: щоб встановити автентичність документа, треба ще як мінімум показати, що всі ці люди у червні 1652 року обіймали саме ті посади, про які йдеться у «вироку». Тут дослідникові нічого зробити не вдалося – знов якісь припущення, здогади, голослівні твердження... Словом, той самий арсенал, що й у Шклярєвського. І до речі, яким чином міг зберегтися текст? Адже він мав бути занесений до міських актових книг, які, за твердженням прихильників міфу, всі згоріли...

Навіть побіжний перегляд тексту «вироку» виявляє велику кількість анахронізмів. Зокрема, батька Марусі, Гордія Чурая, названо «урядником Полтавського охочекомонного полку». Але ж «урядник» – значно пізніший військовий термін, ранг, який у козацьких військах Російської імперії відповідав унтер-офіцеру регулярної армії. А в українській та польській мовах середини XVII століття «урядник» – це загальна назва людей, причетних до влади, власне, «урядовець». Тобто «урядник полку» – не військове звання і навряд чи могло вживатися у реальних документах для ідентифікації особи. Додамо, що й Енциклопедія українського козацтва [169] терміна «урядник» не містить.

Взагалі якогось «Полтавського охочекомонного полку» у 1638 році, коли, за легендою, поляки стратили Гордія Чурая, існувати не могло. Охочекомонні (або компанійські) полки відомі з 70-х років XVII століття, вони склалися з найманців-кавалеристів і отримували назву за прізвищем ватажка (скажімо, «полк Новицького») – на відміну від реєстрових полків, які називалися за полковим містом. Та навіть у Полтавському реєстровому полку Гордій Чурай не міг служити, оскільки цей полк було сформовано лише 1648 року...

На закінчення слід ще раз уточнити позицію науковців щодо Марусі: вони не відкидають можливість її існування, а лише зазначають, що немає документів, які б це підтверджували. Як тільки такий документ з'явиться, вчені (після ретельної перевірки!) залюбки зарахують Марусю Чурай до числа історичних осіб.

6. КАВА ПО-ВІДЕНСЬКИ

Українець Кульчицький відкрив першу в Європі кав'ярню.

Цей міф з'явився і набуває популярності буквально в нас на очах – адже ще років десять тому про заслуги нашого славно-го співвітчизника Юрія Кульчицького розповідали цілковиту правду. А вона полягає в тому, що Кульчицький справді відкрив першу загальнодоступну кав'ярню, але не в Європі загалом, а лише у Відні. Ну й ще порятував Відень від турецької навали, але це вже так, дрібниці...

Під час облоги Відня турками у 1683 році доля міста залежала від того, чи вдасться оточеним встановити зв'язок із військом польського короля Яна Собеського. Це завдання й узявся виконати Юрій-Франц Кульчицький – руський шляхтич* із села Кульчиці на Самборщині, який раніше працював перекладачем і знав кілька мов, зокрема, добре володів турецькою. Кульчицький спромігся пройти через табір османських військ, дістатися до союзників і повернутися до Відня

* Українське етнічне походження Юрія Кульчицького сумнівів не викликає. Інша справа з його конфесійною приналежністю. З одного боку, більшість представників роду Кульчицьких сповідували православ'я, а пізніше греко-католицизм; з іншого ж боку, друге ім'я «Франц» майже незаперечно свідчить про те, що його носій – римо-католик (дякуємо Ігорю Смутку за вичерпну консультацію з цього приводу).

Юрій Кульчицький та його слуга на тлі обложеного турками Відня. Гравюра кінця XVII століття. Автор невідомий

з планом спільних дій ([110], [109]). Після розгрому турків герой зажадав і отримав як винагороду триста мішків кави з турецького обозу.

Кульчицький був чи не єдиною людиною у Відні, яка розумілася на каві, інакше йому, попри усю дьячність городян, навряд чи вдалося б заволодіти цим неоціненним багатством. Але він вміло скористався ситуацією, а потім не менш вміло розпорядився подарунком долі, відкривши у місті кав'ярню, яка швидко набула великої популярності. Ось цю кав'ярню новітні міфотворці і проголошують першою в Європі, хоча безліч книг (на кшталт [19]) та сайтів, спираючись на документи й фундаментальні дослідження, одностайно стверджують зовсім інше. Італійці пили каву вже у 1626 році (а за деякими свідченнями, навіть у 1615). До Парижа вона дісталася 1646 року, першу кав'ярню у Лондоні відкрили у 1652 році, а російському цареві Олексію Михайловичу у 70-ті роки XVII століття лікар рекомендував каву для відновлення сил. І дуже весело буває бачити ці факти на тій самій паперовій чи електро-

нній сторінці, де йдеться про Кульчицького, котрий начебто «познайомив Європу з кавою» аж 1683 року!

Водночас зауважимо, що кав'ярня Кульчицького все ж таки була однією з перших загальнодоступних в Європі, а його самого можна вважати дійсно першим у Європі **масовим** розповсюджувачем кави. Його кава була найдешевша, оскільки первинний продукт не коштував йому ані копійки, а також, мабуть, найсмачніша – він першим почав додавати до напою молоко і мед, започаткувавши традиційний рецепт кави по-віденськи. Тож не тільки за бойові заслуги на його честь у Відні названо вулицю та встановлено пам'ятник...

7. КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА

Гетьман Пилип Орлик уклав для України першу в світі (чи принаймні у Європі) Конституцію.

Довгий час широкому загалу була відома лише копія латиномовного примірника цього документа, який дійсно має назву «Pacta et Constitutiones Legum Libertatumque Exersitus Zaporoviensis» – «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького»*. Якби він називався якимось інакше, то, можливо, міф і не з'явився б. Але в назві документа є слово «Constitutiones» – і цього, на думку сучасних міфотворців, цілком достатньо, щоб оголоси-

* «Пакти й конституції» були укладені й оголошені в османському (нині молдавському) місті Бендерах, де після Полтавського розгрому отаборилися послідовники Івана Мазепи, і де Пилипа Орлика обрали гетьманом «в екзилі», тобто у вигнанні. Публікатори зазвичай додають до «Пактів...» також текст присяги новообраного гетьмана і затверджувальну резолюцію шведського короля Карла XII (нову державу передбачалося створювати під шведським протекторатом).

ти його справжньою Конституцією. Лишається порівняти дату її підписання (5 квітня 1710 року) з датою прийняття Конституції Сполучених Штатів, яку досі вважали першою в світі, і переконатися, що українці випередили світову юридичну думку аж на 77 років.

На підтвердження міфу деякі популяризатори свідомо перекладають назву документа як «Конституція прав і свобод Запорозького Війська», чим повністю перекручують його сенс. Адже більшість читачів, не маючи часу і змоги прочитати повний текст, робить висновки за самою назвою – а в такому перекладі документ мимоволі асоціюється із сучасним поняттям конституції, і здається, що у ньому справді йде мова про свободу слова та зібрань, рівні права громадян і таке інше. Зрозуміло, та й із самого тексту очевидно, що це не так – триста років тому подібні речі зустрічалися хіба що в утопічних літературних творах. Навіть саме слово «конституція» на початку XVIII століття означало не «основний закон», як тепер, а просто «устрій, установлення».

Крім того, слово «конституція» в оригіналі документа вжито у множині. Це також означає, що мова йде не про основний закон, а про сукупність певних установлень, тобто «*constitutiones*» тут вживається ще у своєму первісному значенні. Власне кажучи, назву документа так і слід було б перекладати – «Угоди та установлення», оскільки він є саме угодою про засади, на яких мала триматися у майбутній державі влада гетьмана та старшини. Тому не дивно, що копії українського варіанта «Пактів...», відомі науці ще з середини XIX століття, не дуже афішувалися популярними виданнями незалежної України, оскільки на титульній сторінці українського тексту немає жодної згадки про якусь конституцію, а стоїть назва «Договори і постановлення» [42]. Так само називається і віднайдений

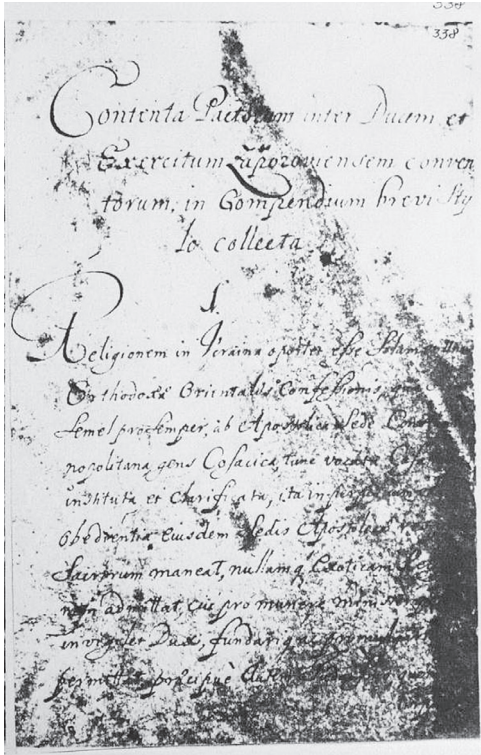
2008 року україномовний оригінал документа* з печаткою та підписом гетьмана Орлика [116].

Проте відсутність відповідного слова у титулі ще не означає, що Орликів документ взагалі не мав конституційного характеру. І хоча з суто правового погляду його текст не містить ознак сучасної конституції [94], практично усі дослідники погоджуються з тим, що «Пакти...» (чи то «Договори...») були першим в Україні конституційним актом і першим випадком застосування багатьох правових та політичних конституційних принципів.

Тим більше не можна погодитися з позицією деяких необ'єктивних критиків, які наводять, так би мовити, «побутові» докази штучності Орликової конституції. Пишуть, наприклад, що вона діяла формально, недовго і не на всій території України. Дійсно, фактичному впровадженню «Пактів і конституцій» завадили непереборні історичні обставини**, але ж

* Мову цього документа представники певних кіл сприймають як типово великоросійську і розглядають як аргумент на користь тотожності українців та росіян. Проте науковий аналіз доводить, що мова, якою писані «Договори...», тобто ділова українська мова початку XVIII століття, зазнала значно більшого впливу латинської, польської та церковнослов'янської мов ([116], с. 31). А виготовлена наприкінці XVIII століття копія потребувала суттєвої адаптації для російськомовного читача, про що свідчать зроблені на полях 538 тлумачень невідомих російській мові слів та виразів ([42], с. 15).

** У 1711 році військо Орлика здобуло частину Правобережжя, але за кілька місяців змушене було відступити. Невдовзі, після невдалого для Росії Прутського походу, Орлик домігся від Османської імперії передачі під свою булаву вже всієї козацької України, але, по-перше, турки швидко переглянули цю угоду, обмеживши її дію тим-таки Правобережжям, а по-друге, навіть у такому обсязі договір залишився суто формальним, оскільки на той час Правобережжя фактично контролювали війська Речі Посполитої.

Перша сторінка скороченого латиномовного тексту Бендерської конституції.

заслуга Орлика полягає саме у підготовці й затвердженні документа, а не в забезпеченні його виконання. Інший «доказ» неконституційності «Пактів...» – що документ призначено не для держави в цілому, а лише для запорозького війська. Це вже цілковита недолугість, оскільки «Військо Запорозьке» і було назвою тогочасної козацької держави.

Отже, висновок: називати Орликів документ Конституцією не дуже коректно, але більш-менш припустимо (і термін

«Бендерська конституція» – за місцем першого проголошення – справді вживається науковцями). Зовсім інша справа зі світовою або європейською першістю – ця ідея не знаходить обґрунтованих наукових підтверджень. Зокрема, таким авторитетам, як Михайло Грушевський, Наталя Полонська-Василенко чи Орест Субтельний, це навіть на думку не спадало. Взагалі ж на початок XVIII століття подібні конституційні акти не були новиною у Європі (згадаймо хоча б англійську Велику хартію вольностей 1215 року), і дослідники зараз сперечаються з приводу того, чи являли собою «Пакти» творчо розвинені положення угод Війська Запорозького з російськими царями

[86], чи мали за зразок «пакта конвента», які укладав сейм Речі Посполитої з новообраними королями ([151], с. 61). В будь-якому разі говорити про якусь першість можна тільки за умови, що Бендерська конституція є повноцінною писаною Конституцією, а читачеві вже зрозуміло, що це не так.

До речі, не зовсім точно і приписувати авторство документа самому лише Пилипові Орлику, оскільки при складенні «Пактів та конституцій» гетьману допомагав його племінник та довірена особа Андрій Войнаровський, полковники Григорій Герцик і Дмитро Горленко, кошовий Кость Гордієнко та інші представники старшини ([130], с. 6).

Про родину Орликів розповідають також, що після еміграції вони володіли землями у Франції і на їх честь названо паризький аеропорт Орлі, який буцімто розташовано на цих землях. Син Пилипа Орлика Григорій справді вірно служив Франції, виконував особисті королівські доручення, був графом і генералом (саме у його замку Детенвіль і було знайдено текст «Пактів і конституцій»). Але назва Орлі, скоріш за все, має суто французькі корені (згадайте хоча б Орлеан) і просто збігається з прізвиськом гетьмана. Це впливає хоча б з того, що на мапах XVII століття містечко Орлі вже позначено, як, наприклад, на карті провінції Іль-де-Франс 1620 року [3].

8. МАРКО ВОВЧОК

Письменниця Марко Вовчок не є автором українських оповідань та повістей, що виходили під її прізвиськом.

Літературний феномен Марка Вовчка (Марії Олександрівни Вілінської-Маркович) справді неймовірний: уродженка Орловської губернії у надзвичайно короткий термін опанувала українську мову настільки, що перші ж її оповідання були визнані вершиною і зразком тодішньої україномовної прози. Тож не дивно, що недоброзичливці (а їх у цієї неординарної

жінки було чимало) не раз намагалися переконати широкий загал, що Марія Маркович – не авторка славетних «Народних оповідань», а лише технічна співавторка або взагалі підставна особа. На жаль, цей хибний стереотип виявився стійкішим, ніж можна було чекати.

Найбільш категорична версія міфу про Марка Вовчка стверджує, що справжній автор «Народних оповідань» – це чоловік письменниці Опанас Маркович, щирий українець та відомий етнограф. Йому буцімто довелося використати ім'я дружини, бо він був репресований як учасник Кирило-Мефодіївського товариства, а тому не мав права друкуватися. За більш поміркованими і більш поширеними твердженнями, подружжя писало удвох. А найпоблажливіші критики Марії Маркович припускають, що вона все ж таки самотужки створила таку-сяку літературну основу «Оповідань», проте левову частку роботи виконав редактор – Пантелеймон Куліш.

Усі ці варіанти ще сто років тому розглянув український філолог Василь Доманицький [43] і без особливих труднощів довів їх необґрунтованість. Це вдалося зробити завдяки сімейному листуванню Марковичів, яке передав Доманицькому їх син Богдан. З того часу ці листи неодноразово публікувалися, тому висновки Доманицького зараз може перевірити будь-хто.

Листи до чоловіка Марія Маркович завжди писала українською мовою, і якщо порівняти ці листи (наприклад, [90], с. 24–38) з текстами «Оповідань», надзвичайно легко побачити їх стилістичну та мовну схожість. Писала Марія живо та безпосередньо, на відміну від Опанаса Марковича, чиї листи відрізняються важкими стилістичними конструкціями і більше нагадують наукові статті. Навіть окремі мовні звороти дружина не могла у нього запозичити, оскільки він чомусь звертався до неї у листах виключно російською.

Водночас у побуті Марковичі завжди спілкувалися українською, до того ж Марія допомагала чоловікові в етнографіч-

них розвідках, а ще раніше навчалася у харківському пансіоні, тобто тривалий час перебувала в українському середовищі. Це дало змогу Доманицькому відкинути закиди щодо того, що «якась нахабна кацапка»* не могла так швидко вивчити мову. Він навів приклади її неабияких лінгвістичних здібностей: Марко Вовчок ідеально володіла французькою, вражала поляків знанням польської, так само швидко, як українську, вивчила чеську, німецьку та англійську.

Марко Вовчок – справжня авторка своїх українських оповідань та повістей

Отже, до літературного боку «Оповідань» Опанас Маркович, скоріш за все, не мав жодного стосунку. Тим більше що Марія продовжувала плідно працювати і після того, як покинула чоловіка. Але, можливо, він виступив хоча б як консультант із питань народного побуту? Ні, відповідають дослідники: для оповідань Марка Вовчка характерна саме відсутність побутового фону, головне для неї – не декорації чи реквізит, а етичні колізії сюжету... Тому єдина роль, яку міг відіграти Опанас у створенні Марка Вовчка, – це роль наставника, який розвинув у молодій жінці любов до української культури. Сам він, до речі, завжди заперечував свою причетність до жіночої творчості.

* Перепрошуємо, але саме так відгукнулася про Марію Маркович видатна діячка українського національного відродження Олена Пчілка. Втім, вона могла й не знати, що мати Марії наполовину литвинка (за сімейними переказами, з роду Радзивілів), а батько виводив свій рід з України (за деякими відомостями, з Чернігівщини).

Що ж до особливих заслуг Пантелеймона Куліша, то їх великою мірою вигадав сам Куліш після того, як Марія спочатку причарувала його, а потім відкинула його залицяння, віддавши перевагу Іванові Тургенєву. Показово, що найпалкішою прибічницею цієї версії виступила дружина Куліша Ганна Барвінок, яку він свого часу фактично покинув, захопившись Марією. Щоправда, читаючи українське листування Марка Вовчка, неважко помітити певне зловживання елементами «суржику» – що поробиш, мові вона навчалася не за підручником... Отже, редакторської роботи у Куліша таки вистачало, але в жодному разі не можна казати, що то він зробив з напівфабрикату шедевр. Це також довів Василь Доманицький, ретельно проаналізувавши усі Кулішеві виправлення [44].

Цікаво, що вищезгадані суперечки стосувалися лише української частини творчості Марка Вовчка. Її російські романи та французькі казки жодних нарікань не викликали, так само як і масштабна перекладацька діяльність (ми досі читаємо Жуля Верна в її російських перекладах). Більшість сучасників Марії Олександрівни визнавали її непересічне обдарування, і сам Тарас Шевченко назвав її своєю єдиною літературною спадкоємицею.

Тоді чому ж до неї так міцно приклеївся ярлик «несправжньої» письменниці? Зрозуміло, що до жінок-літераторів тоді ставилися недовірливо (славетна Жорж Санд теж змушена була вислуховувати аналогічні обвинувачення), але це далеко не все. Вирішальну роль тут відіграла досить-таки брудна історія початку 1872 року, коли інша перекладацька фірма, щоб позбутися успішної конкурентки, звинуватила пані Маркович у крадіжці перекладу казок Андерсена. Згадуючи цей епізод, часто пишуть, що Марка Вовчка затаврував третейський суд, складений з авторитетних діячів культури. Але з документів ([91], с. 451 – 456) видно, що третейський суд

відмовився розглядати справу, а винною Марію Маркович визнала свідомо необ'єктивна комісія, скликана її конкурентами. І хоча навіть ця комісія констатувала не чистий плагіат, а лише часткове використання чужого твору, недобросовісність Марії Олександрівни все одно була доведена і це надовго (ба навіть до нашого часу) зіпсувало її репутацію.

9. ПЕРШИЙ ПРЕЗИДЕНТ

Михайло Грушевський був першим президентом України.

Заслуги Михайла Грушевського перед Україною неосяжні та незаперечні, але ні президентом України, ні президентом УНР він ніколи не був. Цей хибний стереотип вже неодноразово спростовували, в тому числі й у популярній літературі. Зокрема, історію його виникнення докладно досліджено у [170] – виявляється, вперше президентом української держави Грушевського бездоказово оголосив Дмитро Дорошенко у своїй «Історії України», виданій 1930 року в еміграції. Дорошенко стверджував, що 29 квітня 1918 року, в останній день функціонування Центральної Ради, було прийнято Конституцію, а Грушевського обрано президентом УНР. Ця думка прийшла до вподоби українській діаспорі, а під її впливом у перші роки незалежності поширилася і в Україні, вже в якості незаперечного факту.

Михайло Сергійович дійсно залюбки називав себе президентом, але ніколи – президентом України чи УНР. На його візитних картках стояло «Президент парламенту України» (французькою мовою), а після відходу від політичної діяльності він часто підписувався «бувший президент Української Центральної Ради» [118]. «Президентом Ради» називали Грушевського і газети 1917–1918 років (так само як західні ЗМІ зрідка називали «президентом» голову Президії Верховної Ради СРСР Миколу Подгорного). Водночас у протоколах за-

*Пам'ятник Михайлу Грушевському в Києві.
Скульптор Володимир Чепелик, архітектор
Микола Кислий*

сідань УЦР фігурує лише офіційне «голова Центральної Ради», та й будь-які документи за «президентським» підписом Грушевського невідомі.

Якщо підходити до цього питання у науковий спосіб, слід зазначити, що дивно було б обирати президента одночасно з прийняттям Конституції, яка президентської посади не передбачала. Очевидно, таке обрання не мало б юридичної сили. Крім того, протокольний

запис про обрання Грушевського президентом досі не опублікований, і найвірогідніше, що його не існує. Принаймні його нема в академічній збірці документів Центральної Ради ([168], с. 330–335). І хоча, за деякими спогадами, протокол таки вівся і просто не був закінчений, але і в цьому разі усі рішення, які не потрапили до тексту, не можуть вважатися легітимними.

Отже, маємо усі підстави вважати президентство Грушевського міфом. І навіть якщо буде доведено (а раптом вирине протокол!), що його обрання справді відбулося, воно все одно залишиться неконституційним і таким, що не мало жодних практичних наслідків, – адже всього за кілька годин після останнього засідання УНР влада перейшла до Гетьманату Павла Скоропадського.

ЗЕМЛІ

ДНІПРО
ВЕЛИКИЙ ШОВКОВИЙ ШЛЯХ
ШЛЯХ З ВАРЯГ У ГРЕКИ
КИЇВСЬКА РУСЬ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ
ФАСТІВ
ТЕРНОПІЛЬ ТА ЯМПІЛЬ
МАЛОРОСІЯ
ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РЕСПУБЛІКА
ПЕРША СТОЛИЦЯ
ЦЕНТР ЄВРОПИ
ЦЕНТР УКРАЇНИ
ОСТРІВ ЗМІНИЙ

10. ДНІПРО

У давнину Дніпро був значно глибший та повноводніший, ніж тепер.

Образ могутнього та бурхливого Славутича, до середини якого «редкая птица долетит», є невід'ємною частиною масового уявлення про часи Давньої Русі. Оскільки ж сучасний Дніпро не реве, не стогне і не підіймає горами хвилі, неважко зробити висновок, що впродовж останніх століть він разом із характером втратив значну частину водності. Багато хто впевнений, що Дніпро невпинно міліє і що цей процес уже межує з екологічною катастрофою.

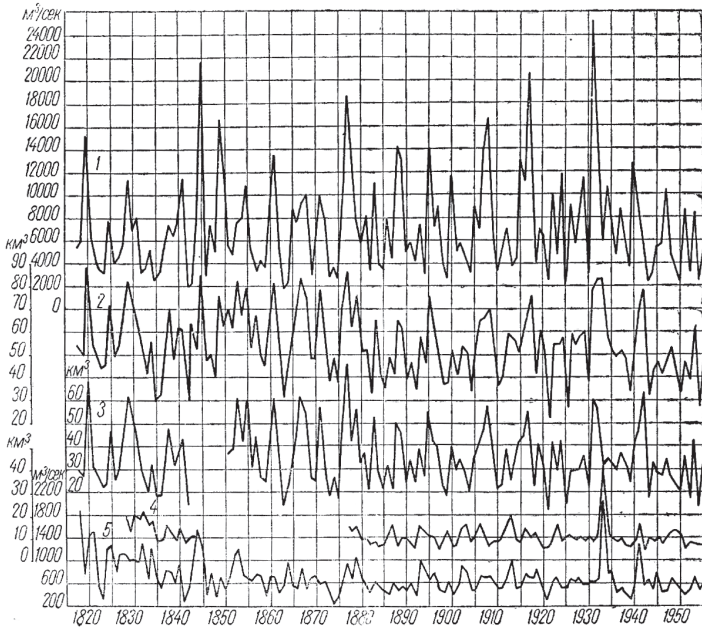
Усі ці твердження досить давно і надзвичайно ґрунтовно спростував український вчений радянської доби Григорій Швець [179]. Він розглянув усі наявні «докази» обміління Дніпра і зазначив, що жодному з них довіряти не слід. Свідчення старожилів занадто суб'єктивні, а крім того, за ними не можна робити глобальних висновків. Зростання кількості аварій (мова йшла про 60–70-ті роки ХХ століття) чомусь відносять лише на рахунок появи нових мілін, тоді як насправді слід зважати і на поглиблення осадки суден унаслідок значного зростання вантажності; і на появу довжелезних буксирних караванів, які іноді просто не вписуються у повороти фарватеру; і на багаторазове збільшення інтенсивності та складності річкового руху. Зменшення водності або взагалі зникнення малих річок, якими живиться Дніпро, також здебільшого уявне. Деякі річки, хоч і стали мілкішими внаслідок гідротехнічних робіт, зате прискорили свою течію, а отже, загальний водостік не змінився. Інші водотоки, як-от більшість малих річок Києва, просто течуть тепер підземними трубами, але від цього їх водність також не зменшилася. Та й сам Дніпро зробився спокійнішим і «меншим» на вигляд виключно внаслідок

док людського втручання – численні гідроелектростанції, штучні водоймища, канали, впорядкування dna та берегів, і ще багато чого...

Так само були спростовані й інші аргументи на користь буцімто катастрофічного обміління. Але на цьому Швець не зупинився, довівши, що зміни у водному режимі Дніпра загалом мають періодичний характер і «невпинне обміління» обов'язково невдовзі змінюється підвищенням водності ([178], [177]). Для цього треба було здобути дані про водний режим Дніпра за якомога більший час, і ця робота нагадувала справжнє детективне розслідування.

Дані гідрографічних спостережень зафіксовано лише з середини ХІХ століття, і тільки на окремих ділянках – з початку ХІХ століття (наприклад, київський митрополит Серапіон встановив на Дніпрі водомірний пост у 1804 році). Відомості про більш давні часи містять літописи, архівні записи, щоденники тощо – у них знаходимо згадки про великі повені чи обміління. Частина інформації документи містять у прихованому вигляді – це описи природних явищ, з яких можна зробити певні висновки про водність Дніпра на той час. Скажімо, якщо літопис сповіщає про швидке танення снігу навесні, можна не сумніватися, що рівень води був високим, а якщо скаржиться на посушливе літо – навпаки, низьким.

Дізнатися, як поведився Дніпро у долітописні часи, допомагає археологія – дослідження поселень епохи міді-бронзи та неолітичних стоянок по берегах ріки. Розташування культурних шарів, декотрі з яких розмиті та засипані піском, доводить, що поселення та стоянки затоплювалися у роки особливо сильних повеней, а потім, під час тимчасового спаду рівня води, відроджувалися на тих самих місцях. Надзвичайно важливий матеріал дали так звані шліфувалда – місця поблизу води на прибережних скелях, де з року в

Графік коливань рівня Дніпра. За Григорієм Швецем

рік первісні люди за допомогою мокрого піску шліфували кам'яні вироби. Абсолютна висота скель не змінювалася, тож якби Дніпро з того часу обмілів, «шліфувадла» мали б зараз перебувати значно вище рівня води. Але усі вони розташовані поблизу сучасного середнього рівня, тобто цей рівень не дуже відрізняється від того, що був 5–6 тисяч років тому.

Загальний аналіз усіх даних дав змогу зробити незаперечний висновок: рівень Дніпра вже кілька тисяч років змінюється у коливальному режимі, з чергуванням періодів зростання та спаду.

Однак це ще було не все. Григорій Швець звернув увагу на дослідження мулових відкладень Сакського озера у Криму поблизу Євпаторії [176]. Ці дослідження були проведені ще у 30-ті роки ХХ століття [180] і дали уні-

кальний результат – мулові нашарування, темні влітку та світлі взимку, створили своєрідний природний календар за останні чотири тисячі років. Кліматологи визнали, що існує зв'язок між потужністю щорічних шарів мулу і кліматичними умовами відповідних років, зокрема, щорічною кількістю опадів. Виходячи з цього, Швець припустив, що й річні коливання стоку Дніпра можуть корелювати з «муловим календарем» Сакського озера.

Для перевірки було обрано ділянку Дніпра біля Лоцманської Кам'янки, де русло пролягає крізь гранітний масив і тому ніколи не змінювало конфігурацію. Окремі спостереження робилися там ще наприкінці XVIII століття, а постійні почалися з 20-х років XIX ст століття. Дані вимірювання річного стоку за 1818–1873 роки* Швець зіставив з «муловим календарем» і отримав цілком задовільну кореляцію. Тепер можна було відтворити приблизні значення річного стоку Дніпра аж з 2149 року до нашої ери. Порівняння порічних таблиць стоку з попередньою інформацією ще раз підтвердило: рівень, водність та річний стік Дніпра коливаються у доволі широкому діапазоні, але середні значення цих величин лишаються незмінними вже багато тисяч років**.

* Після 1873 року «календар» перестав працювати, оскільки в Сакському озері почався інтенсивний видобуток солі й це суттєво вплинуло на закономірності у відкладенні мулу.

** За норму річного стоку біля Лоцманської Кам'янки прийнято 1550 м³/с, або 49 кубічних кілометрів на рік. Максимальне значення стоку за період спостережень – 96 км³ (1877 рік), мінімальне – 22,6 км³ (1921 рік). За порічними ж таблицями стоку, абсолютний максимум за чотири тисячі років дорівнює 103 км³, а абсолютний мінімум – 20,2 км³ (такі досягнення повторюються приблизно один раз на 600 років). Як бачимо, амплітуда коливань за весь цей час практично не змінилася.

11. ВЕЛИКИЙ ШОВКОВИЙ ШЛЯХ

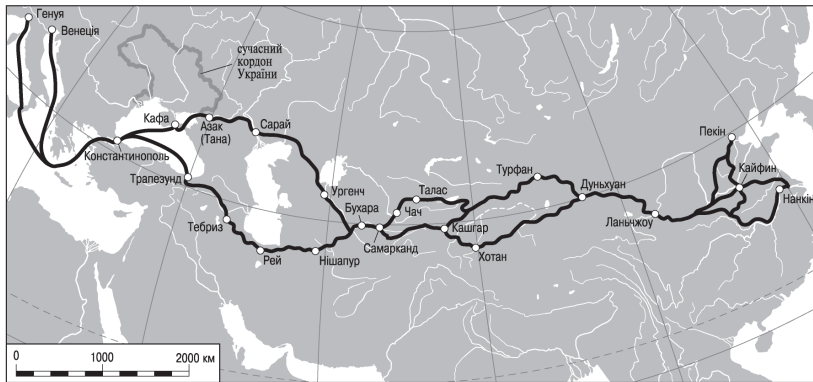
Великий Шовковий шлях проходив Україною.

Це очевидне перебільшення, яке можна вважати одним з найновіших міфів, оскільки до масової свідомості воно увійшло лише на початку нинішнього століття. До того часу про причетність українських територій до Великого Шовкового шляху* знали хіба що кримські краєзнавці – автори патріотич-

* Великим Шовковим шляхом називають систему караванних шляхів, які з II століття до н. е. до XV століття н. е. з'єднували Європу з Китаєм. До Європи цими шляхами потрапляв передусім китайський шовк, до Піднебесної – європейські дорогоцінні метали. Виокремлюють два основні маршрути, які на шляху з Китаю огинали з двох боків пустелю Такла-Макан: «північну дорогу» через Памір, приаральські степи та низов'я Волги до Чорного і Азовського морів, і «південну дорогу» через Середню Азію та Близький Схід до портів Середземного моря.

Окремі частини шляху діяли ще за кілька тисячоліть до нашої ери, але тільки у II столітті до н. е. він склався як єдине ціле і майже п'ять століть функціонував безперебійно під патронатом чотирьох імперій – Римської, Парфянської, Кушанської та Ханьської. Після розпаду цих імперій Шовковий шлях тимчасово втратив своє трансєвразійське значення, але знов віродив його наприкінці VI століття, коли майже вся його траса опинилася на землях Тюркського каганату. Пізніше східну частину шляху узяли під контроль китайці (імперія Тан), а їх у VIII столітті витіснив з міжнародної торгівлі Арабський халіфат. У XIII столітті Шовковий шлях повністю контролювала імперія Чингісхана, а потім – держави його нащадків. З кінця XIV століття ця роль ненадовго перейшла до імперії Тамерлана.

У XV столітті Великий Шовковий шлях остаточно занепав внаслідок розвитку морської торгівлі. В наші часи відбувається його відновлення у значно ширшому розумінні. 1988 року був розпочатий проєкт ЮНЕСКО «Шовковий шлях – шлях діалогу», який згодом розвинувся у всебічну програму встановлення нових зв'язків між країнами Європи та Азії (низка міждержавних угод, проєкти трансєвразійської магістралі, мережа туристичних маршрутів тощо).

«Великий Шовковий шлях у другій половині XIII – XIV столітті»

них теорій про чільну роль деяких міст півострова у світовій торгівлі. Коли ж керівництво АР Крим вирішило приєднатися до міжнародної програми «Туризм по Великому Шовковому шляху», ці теорії отримали державну та масмедійну підтримку. Особливо відзначився тут Судак, який журналісти титулюють уже «західною столицею Великого Шовкового шляху» [62].

Насправді ж Великий Шовковий шлях (до речі, це не стародавня назва, а красивий термін, вигаданий німецьким істориком Фердинандом Ріхтгофеном у XIX столітті), мав чимало розгалужень та відгалужень. Функціонували вони у різні часи й у різних умовах, одні прокладалися, інші занепадали – залежно від політичної ситуації, яка за півтори тисячі років існування шляху на семи тисячах його кілометрів змінювалася безліч разів [100]. «Українська» гілка входила до так званої північної дороги і почала активно діяти у XIII столітті, коли північну трасу Шовкового шляху взяла під контроль Монгольська імперія.

Зі столиці улусу Джучі – міста Сарая на Волзі – каравани йшли до гирла Дону, де було засновано місто Азак (себто Азов), а звідти товари Азовським, Чорним та Середземним морями доправляли до європейських портів – у тому числі й до торговельних міст Криму. А це означає, що Великий Шовковий

шлях якщо й проходив Україною, то лише по дотичній...

Що ж до «західної столиці» Судака, доречно нагадати, що у західній частині Шовкового шляху було чимало міст (зокрема, Константинополь, Венеція та Генуя), торговельні обороти яких перевищували судацькі у десятки разів. І навіть на кримському узбережжі головну роль відігравала у ті часи вже Кафа – нинішня Феодосія [124]. Але феодосійська міська влада, мабуть, виявилася скромнішою, тому міжнародні форуми з питань «відродження Великого Шовкового шляху» відбувалися все ж таки у Судаку.

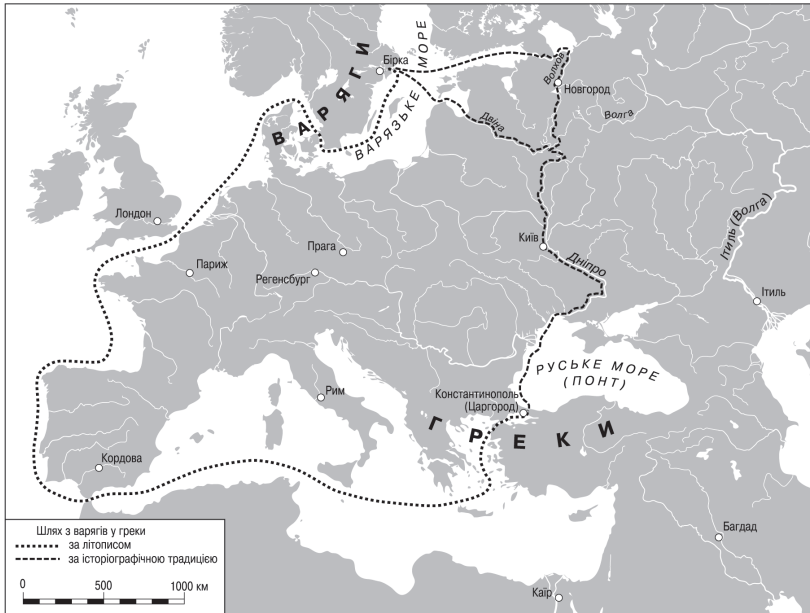
12. ШЛЯХ З ВАРЯГ У ГРЕКИ

Київ виник на торговельному шляху «з варяг у греки», який сполучав Скандинавію з Візантією.

Певно, кожен, хто хоча б щось пам'ятає з шкільної програми, може розповісти про давній «шлях з варяг у греки»: з Балтійського моря кораблі йшли північними ріками та озерами, потім їх тягнули волоком до верхів'їв Дніпра, а Дніпром вони діставалися до Чорного моря*. Кожен, хто хоч трохи пам'ятає історію Києва, додасть, що місто виникло саме на «шляху з варяг у греки» і завдяки цьому розвинулося дуже швидко, ставши невдовзі центром держави.

Якщо ж спитати, звідки все це відомо, співбесідник лише знизав плечима: звичайно ж, з «Повісті временних літ», першого руського літопису. І для нього виявиться справжнім одкровенням, що насправді у «Повісті...» нічого подібного не написано! «Шлях з варяг у греки» згадується там лише раз – у недатованій розповіді про подорож апостола Андрія

* Точним маршрутом вважається такий: Балтійське море – Нева – Ладозьке озеро – Волхов – озеро Ільмень – Ловать – волок – Двіна – Каспля – волок – Дніпро – Чорне море

Як мав проходити і як проходив насправді «шлях з варяг у греки»

руськими землями: «І був шлях з варяг у греки, і з грек по Дніпру. І у верхів'ях Дніпра волоком до Ловоті, і по Ловоті приплисти в Ільмень, велике озеро. З цього озера виходить гирло у Варязьке море, і тим морем іти далі до Рима, а з Рима тим же морем у Царград, з Царграда – в Понтське море, куди впадає Дніпро» ([89], с. 3).

Тобто річковий шлях, який ми чомусь вважаємо «шляхом з варяг у греки», літописець називає шляхом «з греків по Дніпру» і описує його у протилежному напрямку. Шляхом же «з варяг у греки» виявляється тут-таки наведений морський маршрут навколо Європи. Ці факти настільки очевидні й недвозначні, що ні історики, ні лінгвісти досі не в змозі переконливо пояснити, звідки ж узялося сучасне помилкове уявлення і чому так міцно закріпилося. Можливо, справа в тому, що як торговельні шляхи обидва маршрути виглядають досить-таки неприродно (один – проти течії Дніпра, а другий

– занадто довгий), тож дослідники ХІХ століття мимоволі замінили їх одним, значно правдоподібнішим.

Сучасні ж науковці практично впевнені ([162], с. 20–26), що східноєвропейського торговельного шляху Скандинавія–Візантія взагалі не існувало. Тобто вікінги справді проникали углиб Східної Європи прибалтійськими річками, але їх комерційні інтереси зосереджувалися передусім на Азії, тож волюком вони перетягали кораблі не у Дніпро, а у Волгу, щоб плисти до Каспію. Археологічні дослідження вздовж уявного «шляху з варяг у греки» підтверджують, що до початку Х століття його північною частиною ще не користувалися. З творів візантійського імператора-письменника Константина VII Багрянородного також випливає, що у Х столітті торговельні зв'язки Царгорода на «дніпровському напрямі» не сягали північніше Києва.

Отже, не Київ виник на «шляху з варяг у греки», а навпаки, шлях з'явився завдяки виникненню Києва. Точніше, це були два шляхи – «з Києва до варягів» і «з Києва до греків», оскільки вже у ХІ столітті Київ успішно контактував і з тими, й з іншими. Зрозуміло, що мандрівники або купці могли об'єднувати ці два шляхи в один транзитний, але якщо так і було, то тривало недовго. Вже у ХІІ столітті скандинави діставалися Візантії іншими шляхами – або морем навколо європейського континенту, або річками Центральної Європи та Дунаєм ([107], с. 129).

13. КИЇВСЬКА РУСЬ

Середньовічна руська держава Х–ХІІІ століть називалася Київською Руссю.

Середньовічні русини, як випливає з літописів, ніколи не вживали цю назву. Свою країну вони називали просто Руссю або Руською землею, а терени навколо столиці – Київською

областю (саме так!) чи Київською країною. Іноземці також не знали ніякої «Київської Русі»: західноєвропейським джерелам вона відома як Рутенія, візантійським – як Р'осія (з наголосом на «о»), арабським – як Країна Русів.

Що ж до «Київської Русі», то це суто штучний, кабінетний термін, який історики використовують, щоб полегшити собі життя і не пояснювати кожного разу, що мова йде саме про «державне утворення Х–ХІІІ століття із центром у Києві»*. Зрозуміло, науковці ніколи не стверджували, що назва «Київська Русь» реально існувала у минулому. Але так само ніколи не наголошували, що назва ця має винятково умовний характер. Хоча принаймні у шкільних підручниках це варто було б зробити.

Коли ж саме визначення «Київська Русь» увійшло до наукового лексикону? Чомусь авторство цього поняття полюбляють приписувати Миколі Карамзіну, хоча той ототожнював поняття «Русь» лише з варягами, а державу київських князів величав «Россиєю». Насправді ж першим назвав Русь київською у 1846 році Михайло Погодін: «Якщо б новгородці наклали на племена данину, то вона би їм і платилась, а

* Випадок з Київською Руссю – не виняток. Згадаймо хоча б її найвпливовішу сусідку – Візантію, яка «за життя» ніколи Візантією не була. Ця держава являла собою східну частину давньої Римської імперії, яка на відміну від західної частини не була знищена варварами і проіснувала аж до 1453 року. Тому ті, кого ми зємо візантійцями, обгрунтовано називали себе ромеями, тобто «римлянами» грецькою мовою, а свою державу – Ромейською імперією. В інших країнах Візантію знали як Романію або Грецьку імперію, зокрема, на Русі вона звалася Грецьким царством. Лише через багато років після падіння Ромейської імперії західноєвропейські історики, щоб не плутати її з давньою Римською імперією та середньовічною Священною Римською імперією, винайшли термін «Візантія» – за містом Візантій, яке було попередником Константинополя.

не Русі київській» ([123], с. 161). Оскільки слово «київська» Погодін пише з малої літери, очевидно, що це поки що не назва і не термін, а лише уточнювальне визначення. У вигляді ж назви словосполучення «Київська Русь» першим у друкованому творі використав Сергій Соловйов. Вже в першому томі його «Истории России...» 1851 року йдеться про «столкновения Киевской Руси с Византиею» ([143], с. 100). Проте надалі історик цим терміном практично не користується, згадуючи його ще тільки три рази на всі 29 томів своєї величезної праці. Не дуже часто використовує нове поняття і його наступний поширювач Микола Костомаров. У його монографії «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей», а саме у першому випуску 1873 року, Київська Русь згадується чотири рази, що правда, скоріше у якості не стільки наукового терміна, скільки оригінального епітета, наприклад: «Тогда Киевскую Русь беспокоили печенеги, народ кочевой и наезднический» ([84], с. 90).

Соловйов і Костомаров, а слідом за ними Василь Ключевський, Матвій Любавський, Дмитро Іловайський використовували назву «Київська Русь» у суто географічному сенсі. Натомість від початку ХХ століття поширилося хронологічне трактування терміна – як назву початкового періоду російської історії його вживали Микола Рожков, Михайло Покровський, Михайло Присьолков та ін. [29]. У цій якості «Київська Русь» вперше потрапила й до гімназичного підручника Мойсея Острогорського.

І нарешті, першою працею, де «Київська Русь» виступає як повноправне і природне визначення не лише території та історичного періоду, а й держави в цілому, слід вважати, мабуть, «Лекции по русской истории» Сергія Платонова [121], які вийшли друком у 1917 році. А остаточно неіснуюча назва закріпилася як реальна в радянських шкільних підручниках середини 30-х років ХХ ст століття.

14. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ

Кам'янець-Подільський заснували даки або римляни у II столітті. нашої ери.

Це сенсаційне твердження впроваджується до масової свідомості з середини 90-х років XX століття, незважаючи на відсутність бодай найменшої підтримки науковців. Причому спеціалісти відкидають цю гіпотезу (як і усі подібні «відкриття») не тільки через слабкість доказів – річ у тім, що заради її визнання довелося б відмовитися від безлічі багаторазово підтверджених фактів і переглянути не лише історію України, а й усю європейську історію.

В основу «дако-римської концепції» заснування Кам'янця [120] покладено дані археологічних досліджень 70-х – початку 90-х років XX ст століття. Під час розкопок давніх укріплень було виділено частину мурів, з якої починалося будівництво, а саме стіну і дві башти так званого Старого замку, і проаналізовано для них склад будівельного розчину. Виявилося, що розчин схожого типу, а подекуди й той самий, використовувався також на інших ділянках муру, в чотирьох віднайдених невідомих раніше вежах зовнішнього кільця укріплень і, нарешті, при зведенні опор найцікавішої пам'ятки міста – Замкового мосту. Узявши до уваги певні особливості будівництва, київські архітектори Євгенія та Ольга Пламеницькі припустили, що усі зазначені укріплення було споруджено у II–III століттях за давньоримською технологією. Оскільки ж вони захищали в'їзд на півострів, де розташоване історичне ядро Кам'янця, видавалося очевидним, що місто існувало вже тоді, а відтак входило до складу Римської імперії – точніше, Dakії, яку зробив римською провінцією імператор Траян на початку II століття. На підтвердження своєї думки автори вказували на досі відомі поблизу Кам'янця стародавні Траянові вали, згадували про знамениту

колону Траяна у Римі, де начебто зображено міст, дуже подібний до Замкового, а також посилалися на свідчення античного географа Клавдія Птолемея, який саме у II столітті писав про розташоване десь у Подністров'ї дакійське місто Клепідаву. За «дако-римською концепцією» Клепідава стояла на місці сучасного Кам'янця-Подільського і називалася насправді Ляпідава, що на суміші латинської та дакійської мов означає «кам'яне місто» чи «місто межового каменя» – себто Кам'янець! Нарешті, на користь гіпотези начебто свідчив і прямокутний у плані колишній ринковий майдан (Польський ринок) – автори твердили, що його форма збереглася з часів римського військового табору, який і поклав початок місту.

На перший погляд – сенсація! І дійсно, Кам'янець-Подільський навіть у офіційному списку історичних міст України поспішили позначити як заснований у II столітті [131]. Але недостатня обґрунтованість цієї теорії стає помітною одразу, варто лише ретельно простудіювати першоджерело [120]. Жодне з положень не отримує прямого підтвердження фактами; натомість маємо численні умовиводи за принципом «таке могло бути, а отже, було», що, звичайно ж, не може вважатися за науковий доказ. Водночас авторські припущення хитромудро розкидані по тексті таким чином, що, який би фрагмент не взяти, складається враження, ніби докази таки наведено, але десь у іншому розділі...

На доволі непевному припущенні базується вже вихідне положення теорії – про датування первісного муру II століття. Відзначивши, що цей мур було надбудовано, а перед надбудуванням зрізано, дослідники чомусь вирішили, що лінія зрізу мала збігатися з поверхнею землі на час виконання робіт. За глибиною залягання цієї лінії і визначили, що мур був зрізаний десь у II–III століттях, тобто на той час вже існував. Але чому будівельники мали зрізати старий мур саме на рівні землі – так і не пояснено, точніше, пояснено яко-

юсь «будівельною логікою», очевидно, відмінною від логіки звичайної.

Те саме стосується аналізу будівельного розчину первісного мурування. Читач, природно, чекає від наукової праці якихось точних доказів – наприклад, визначення давності зразків мурування за допомогою лабораторного аналізу, або встановлення їх ідентичності з безсумнівно римськими зразками II–III століть, або ще чогось подібного. Насправді ж відзначено лише те, що розчин виготовлено значно ретельніше за розчини усіх наступних муrowаних нашарувань, що він містить рослинний клей, а один з його різновидів – товчену кераміку I–II століть. Чи можна з такою точністю визначити вік товченої кераміки, власне, глиняного криштива? І чому з цього має випливати, що розчин виготовляли саме античні будівельники – адже череп'я викопних горщиків могло потрапити до вапнякової ями у будь-якому столітті? До того ж інші дослідники, також посилаючись на дані хімічного аналізу, твердять, що розчин має склад, типовий для давньоруських споруд [22], зокрема, містить не кераміку, а подрібнену плінфу (давньоруську цеглу).

Поблизу Кам'янця справді розташовані старовинні оборонні насипи, які називають Траяновими валами*. Таких укріплень на терені України відомо чимало, але жодне з них не має відношення до імператора Траяна. Деякі вали взагалі середньовічні, інші насипано у скіфську епоху ([88], с. 37–38), вали на Одещині та в Молдові датуються VII–IX століттями ([172], с. 230–232; [150], с. 219–220). Це спростовує положення «концепції», що саме для захисту цих валів римська залога й могла базуватися на кам'янецькому півострові. Втім, це положення суперечить взагалі усім історичним даним про

* Оборонні споруди типу Траянових валів відомі також на Подніпров'ї – це знамениті Змієві вали. Походження обох назв дискутується.

Розташування Кам'янець-Подільського відносно території Римської імперії.

«Дако-римська концепція» доводить, що міст, зображений на Траяновій колоні, не може бути мостом через Дунай, як вважалося досі, і прозора натякає на те, що насправді це, мабуть, і є Замковий міст Кам'янца. Аргументи такі: римські митці, які завжди точно дотримувалися пропорцій, ретельно відтворили усі особливості архітектури мосту, в тому числі огорожу; стандартна висота огорожі – 1,2 метра; якщо, виходячи з цього, вирахувати розміри усїєї споруди на барельєфі, вона виявиться замалою для перекриття Дунаю, зате чудово вкладається у параметри

* На північ від кордону могли з'являтися невеличкі римські підрозділи (так звані вексиліційні комісії) для контролю за «дружніми» варварами [13]. Але їх діяльність аж ніяк не потребувала стаціонарного табору з капітальним мостом.

римське завоювання Дакії: як далеко заходили Траянові легіони на північ, точно не встановлено, але приблизна лінія кордону відома і проходила вона кілометрів на триста південніше Кам'янца*. На це в авторів «концепції» є заперечення, що триста кілометрів – ніщо для загартованої римської армії. Однак вони забувають, що крокувати римлянам довелося б навпростець через Карпати...

«Дако-римська концепція»

кам'янецької пам'ятки. Але ж і дунайському мосту мало знайтися місце на колоні, присвяченій завоюванню Dakii. Тому пропонується вважати його зображенням інший барельєф, який досі ідентифікували як набережну – це, мовляв, і є міст, умовно, позамасштабно і спрощено показаний з торця, так, що обидва його боки зливаються в єдину лінію. Хай буде так, але куди ж раптом поділася точність і ретельність римських різьбярів?

Йдемо далі. Гіпотезу щодо ідентичності Кам'янця якось Птолемеєвому місту висували ще наприкінці позаминулого століття, тільки ототожнювали його не з Клепідавою-Ляпідавою, а з іншим поселенням – Петридавою, теж «кам'яним містом», тільки не на латино-дакійському, а на греко-дакійському суржику. Але тоді ж ця думка була спростована через великі розбіжності в координатах. Із Клепідавою виходить значно краше: її координати за Птолемеєм – $48^{\circ}40'$ пн. ш. і $52^{\circ}30'$ сх. д., тоді як сучасні координати Кам'янця – $48^{\circ}39'$ пн. ш. і $26^{\circ}25'$ сх. д. Якщо Птолемеєву довготу перерахувати у сучасну з урахуванням відомої похибки*, отримаємо майже точну довготу Кам'янця. А широта і так збігається – отже, все доведено? Ні, «концепція» не враховує той факт, що й широти у Птолемея не відповідають сучасним, причому середньоквадратична похибка становить півтора градуси ([17], розділ 12), тобто близько 170 км. Отже, значно вірогідніше, що Птолемеєва Клепідава лежала суттєво південніше (чи північніше) Кам'янця.

Очевидне використання римської системи вимірів при плануванні старої частини Кам'янця теж не є підтвердженням

* Нульовий меридіан Птолемея провів поблизу Канарських островів, а відстань між меридіанами прийняв трохи меншою, ніж у сучасній координатній сітці. Тому значення східної довготи географічних об'єктів за Птолемеєм завжди більше, ніж сучасне, і різниця збільшується при просуванні на схід.

«дако-римської концепції»: відомо, що європейські будівельники користувалися римськими мірами і послуговувалися римською технологією мурування аж до XVII століття [32] Припушення, що сучасний ринковий майдан утворився шляхом поступового зменшення площі римського військового табору, також жорстко критикується іншими дослідниками [22], які певні, що археологічних даних для цього замало – відкрито лише кілька жител XII–XIII століть. і за їх розташуванням поки що не можна точно відтворити план майдану на той час, а тим більше стверджувати, що він був прямокутним і зберіг розташування з римських часів.

Врешті, саме археологія завдає «концепції» вирішального удару, оскільки багаторічні розкопки не виявили на території Кам'яння бодай найменших слідів римського чи дакійського перебування, так само як і слідів існування міста раніше XII століття. [22]. Безпосередньо під культурним шаром цієї епохи залягає або шар трипільської доби (IV–III тис. до н. е.), або взагалі незайманий материковий ґрунт. Звичайно, «концептуалісти» і тут знаходять, що відповісти, – вони стверджують, що всі сліди знищено пізнішою забудовою, – але це вже виглядає як звичайна демагогія. Якщо на території Кам'яння справді знайдуться якісь предмети римської матеріальної культури*, «дако-римська концепція» дійсно набуває наукового сенсу як спроба пояснити цей факт. Але без відповідних знахідок вона з наукового погляду назавжди залишиться безплідним фантазуванням.

* Окремі випадкові знахідки римських монет можна не брати до уваги, оскільки їх знаходять по всій лісостеповій зоні Правобережної України. В кращому разі вони свідчать про те, що на кам'янецькому півострові існували поселення черняхівської культури III–IV століть н. е., носії якої активно користувалися римськими монетами.

15. ФАСТІВ

Місто Фастів Київської області засновано у 1390 році.

Той факт, що насправді Фастів на півтора століття молодший, навряд чи зацікавить когось, крім самих фастівчан. У масштабі України подібних помилок можна нарахувати не один десяток, і якби ми приділяли увагу їм усім, обсяг книги збільшився б у кілька разів. Саме тому історії такого гатунку тут здебільшого проігноровані. Але випадок з Фастовом особливий і дуже повчальний – його можна вважати найяскравішим взірцем того, як нагромаджується помилка на помилку за умови недбалого ставлення до джерел.

Отже, в «Історії міст і сіл України» ([55], с. 679–680)

Найдавніша будівля Фастова – Покровська церква кінця XVIII століття

стверджується, що поселення Фастів уперше згадується в історичних документах під 1390 роком, а після того – аж під 1561 роком; у проміжку ж воно було покинуте мешканцями через татарські набіги. Насправді ж згадка 1561 року, коли тодішній господар Фастова заставив його київському католицькому єпископові ([71], с. 363), і є першим достовірним свідченням існування Фастова, оскільки з

відомостями про 1390 рік виходить неймовірна плутанина.

«Історичним документом», що має свідчити про давність Фастова, в «Історії міст і сіл» вважається грамота, яка «підтверджує право роду князів Рожиновських на володіння Фастовом». Грамоту цю начебто видав київський князь Володимир Ольгердович, але оригіналу її ніхто не бачив, відома лише копія, зроблена польською мовою у 1568 році. Саме за текстом копії історик Павло Клепатський і датував грамоту 1390 роком ([72], с. 299). Проте дослідник (перше видання його праці вийшло 1912 року) помилився – у документі взагалі не йшлося про 1390 рік, там стояла дата «індикта 4», що має відповідати 1366 або 1381 рокам*.

Найцікавіше, втім, не це – ну, схибив історик на кілька років, з ким не буває, тим більше, що місто тепер виходить ще старішим, – а те, що і про Фастів у грамоті теж немає жодного слова. Там згадується якесь «Фушово», що ототожнюється з Фастовом лише гіпотетично ([102], с. 26–43). Нарешті, усі грамоти Володимира Ольгердовича відомі лише у пізніших копіях, і сучасна наука взагалі ставить під великий сумнів їх автентичність, причому наша грамота вважається найменш достовірною з усіх ([134], с. 70).

Отже, недостовірною копією вельми сумнівної грамоти, у якій не згадується ані Фастів, ані 1390 рік, вважається доказом існування Фастова у 1390 році! Далі, як кажуть, нема куди їхати...

* У той час роки ще іноді рахували у давньоримський спосіб, за яким «індикта 4» означало четвертий рік індікціону – п'ятнадцятирічного періоду літочислення. Це датування переводять у звичайне за спеціальними «таблицями індіктив». На правління Володимира Ольгердовича припадають два індікціони – 1362–1376 та 1377–1391 років, а їх четвертими роками є відповідно 1366 та 1381. Отже, дослідник неправильно вирахував рік (точніше, помилився стовпчиком у таблиці індіктив).

16. ТЕРНОПІЛЬ ТА ЯМПІЛЬ

Назви міст Тернопіль та Ямпіль утворені з використанням слова «поле».

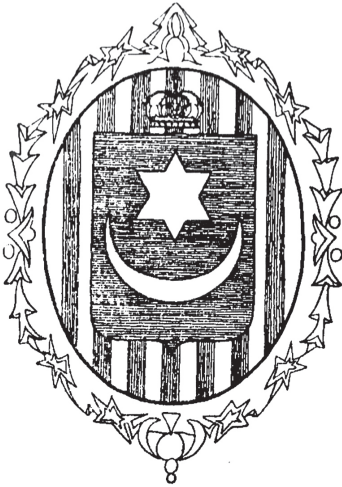
Тернопільчани переконані, що назва їх міста походить від «тернового поля» і тому, за законами української граматики, має закінчуватися на «піль». Те саме, але вже стосовно якогось «поля з ямами», «ямського поля», або «поля у ямі», стверджують мешканці численних українських Ямполів.

Насправді ж у первісних назвах цих міст використано не «поле», а грецьке слово «поліс» – «місто». Скажімо, той Ямпіль, що на Хмельниччині, від початку називався Янушполь, тобто «Янушеве місто» – на честь віленського єпископа Януша, який придбав ці землі 1535 року ([2], с. 396). Але досить швидко назва скоротилася до «Янполь» і була змінена у народі на зручнішу для вимови: «н» перейшло у «м», а «поль» – у більш властиве українській мові «піль» ([18], с. 250). На жаль, не вдалося розшукати матеріалів з історії решти Ямполів, названих на честь засновників, але вона має бути приблизно такою самою*.

* Ось повний реєстр українських Ямполів (за виданням: Українська РСР. Адміністративно-територіальний устрій на 1 січня 1987 року. – К.: УРЕ, 1987):

місто Ямпіль, райцентр Вінницької області,
сmt Ямпіль, Краснолиманська міськрада Донецької області,
сmt Ямпіль, райцентр Сумської області,
сmt Ямпіль, Білогірський район Хмельницької області,
село Ямпіль, Катеринопільський район Черкаської області,
село Ямпіль, Пустомитівський район Львівської області,
село Ямполівка, Краснолиманська міськрада Донецької області.

До цього слід додати ще ліквідовані села Ямпіль Іванківського району на Київщині та Ямпільчик Чемеровецького району на Хмельниччині. Слід гадати, Ямпоям на сході України дали назву аж ніяк не поляки, а переселенці з якихось західних Ямполів – на честь своїх рідних міст.

Лелива.

Ліворуч – давній герб Тернополя, праворуч – «Лелива», герб роду Тарновських

Щось подібне відбулося і з Тернополем, з тією різницею, що його засновник, коронний гетьман Ян Амор Тарновський, виявився більш оригінальним і увів до назви міста не ім'я, а прізвище – Тарнополь ([6], с. 188). Оскільки це відбувалося у 1540 році, маємо право припустити, що Тарновський просто не хотів створювати ще один Янполь неподалік від першого. Зрозуміло, цю назву також було спрощено, і народне ім'я «Тернопіль» аж до середини ХХ століття співіснувало з державним «Тарнополь». Після входження Тернополя до складу Радянської України більш патріотична версія «тернового поля» набула державної підтримки, і у 1944 році місто офіційно перейменували на Тернопіль («Тернополь» російською), тобто законодавчо виключили можливість походження назви від «поліса». Тож хоча «Тернопіль» і не відповідає історичній правді, але приїжджих, які вживають стару назву із закінченням «поль», тернопільчани виправляють цілком законно і обгрунтовано.

У той же час аналогічні назви інших українських міст –

Севастополь, Сімферополь, Нікополь, Мелітополь – не зазнали подібних змін, певно, тому, що їх перші компоненти не можна вивести від українських коренів і якось пов'язати з «полем»*. Натомість Бориспіль під Києвом стовідсотково був колись Борисовим Полем, що не заважає місцевим краєзнавцям трактувати його назву як «місто Бориса».

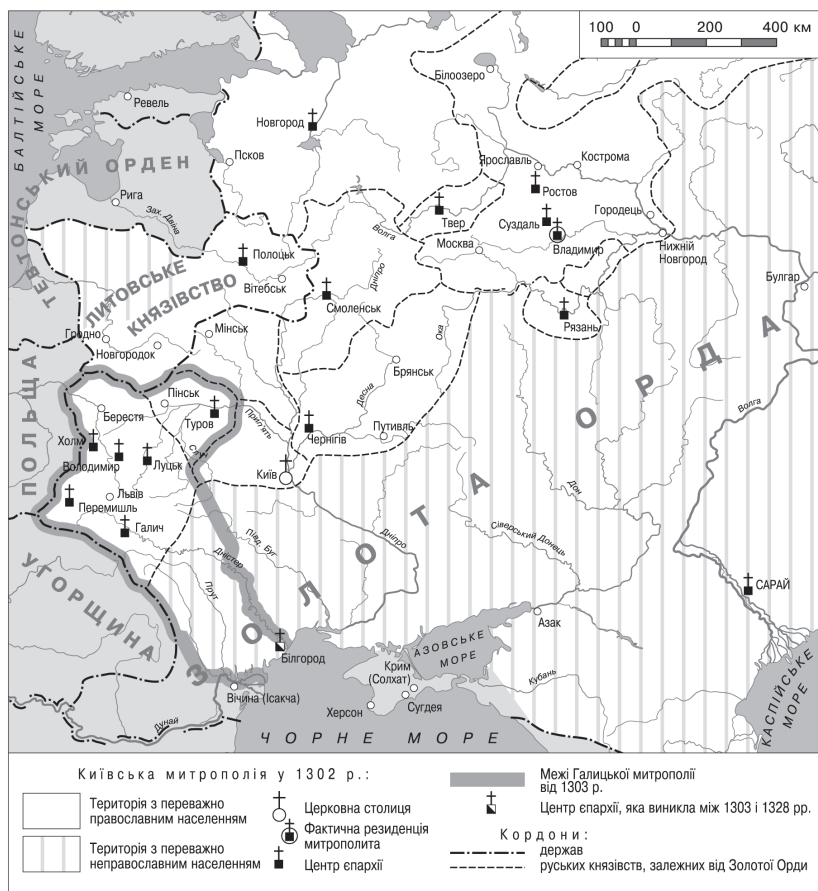
17. МАЛОРОСІЯ

Україна називалася Малоросією, бо була частиною Росії.

Походження назви «Малоросія» зовсім інше, і це чудово відомо історикам (наприклад, [77], с. 84–88). Після монгольської навали і занепаду Києва суперечку за лідерство на терені колишньої Київської Русі повели Галич та Володимир-Суздальський. Зокрема, боротьба точилася за те, звідки буде керуватися Київська митрополія. Київський митрополит Максим 1299 року переніс резиденцію до Володимира, але 1303 року патріарх Константинопольський дозволив створити власну Київську митрополію також і в Галичині, передавши до нової кафедри кілька руських єпархій.

Таким чином утворилися дві церковно-адміністративні одиниці, глави яких мали однаковий титул «митрополита Київського та всієї Русі». Щоб якось їх розрізнити, канцелярія Константинопольського патріарха й запровадила терміни

* Усі ці назви являють собою складені грецькі слова і з'явилися у часи Катерини II, яка плекала грандіозні плани «визволення» Балканського півострова і відновлення Візантійської імперії («Грецький проект»). Тому в Росії деякий час панувала мода на все грецьке, на малоросійських та кримських землях селили грецьких колоністів – утікачів з Османської імперії, а новозасновані міста називали Севастополь (грецькою «Шановане місто»), Сімферополь («Корисне місто»), Нікополь («Місто перемоги»), Мелітополь («Бджолине місто») тощо.

Кієвська і Галицька митрополії у XIV столітті

«Мала Русь» (Мікра-Россія) та «Велика Русь» (Мегале-Россія). Чим вона при цьому керувалася – невідомо. В Україні вельми популярне тлумачення, що ці назви аналогічні грецьким Мікра-Геллас та Мегале-Геллас, які означали відповідно власне Елладу та її численні колонії. Проте ця версія є хоч і дуже ймовірним, але тільки припущенням – цілком можливо, що малися на увазі лише географічні розміри обох ієрархій або кількість епархій у них.

Незабаром ці суто внутрішньоконфесійні визначення ста-

ли загальнополітичними, але тільки до розпаду Галицької держави. У церковному ж світі вони вживалися до другої половини XV століття, поки північно-східний митрополит не змінив титул на «Московський та всієї Русі», після чого стали непотрібні й поступово забулися. Однак грецьке слово «Россія» лишилося у церковнослов'янській мові як піднесено-урочистий синонім Русі [83]. Після Берестейської унії 1596 року руське православне духовництво, зазнаючи утисків і прагнучи зближення з московськими єдиновірцями, відродило поняття «Малої Росії». Русь тут перейменовували на грецький лад, певно, за московським прикладом (у Москві стали називати свою державу «Великою Росією» з 70-х років XVI століття). Після Переяславської угоди 1654 року назва «Мала Росія» набула офіційного характеру, увійшовши до титулу московського царя.

На той час терміни «Мала Росія» та «Велика Росія» ще сприймали просто як розрізнявальні, але цілком рівноправні визначення. Примітивне уявлення, що «мале» завжди гірше за «велике», поширилося значно пізніше, породивши з одного боку певну зверхність, а з іншого – почуття меншовартості.

18. ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РЕСПУБЛІКА

- 1) *Донецько-Криворізька республіка відіграла значну роль під час громадянської війни.*
- 2) *Донецько-Криворізька республіка була фантомним маріонетковим утворенням.*

Про Донецько-Криворізьку республіку (ДКР), що існувала кілька місяців 1918 року на сході України, радянські енциклопедії та підручники історії воліли не згадувати (або згадувати побіжно), тож про неї було відомо лише вузьким

фахівцям. Одразу після горбачовської перебудови цю «таємницю» почали розкривати деякі ЗМІ, чим викликали у донеччан закономірну гордість за славне минуле регіону, який, виявляється, деякий час міг вважатися незалежною державою. На жаль, пізніше ті ж такі ЗМІ перетворили цей факт на типовий регіональний міф, побудований на перебільшенні та некритичному ставленні до історичних відомостей.

Артем (Федір Сергєєв)

Помилкові уявлення такого роду зазвичай знаходять активну підтримку на «своїй» території, причому їх прибічники, як правило, заздалегідь налаштовані відкидати без обговорення усі аргументи не на свою користь. Це й сталося під час протистояння Сходу і Заходу наприкінці 2004 року, коли «історична роль» ДКР почала всіляко роздмухуватися у певних колах як своєрідна індульгенція для східноукраїнського сепаратизму. На противагу цим поглядам національно-демократична преса винайшла контрміф – про те, що республіка була маріонеткою більшовицької Росії і створено її було з єдиною метою – протистояти німцям в обхід Берестейського миру*.

* Таку саму роль відігравали й інші недовговічні радянські республіки 1918 року – Таврійська (існувала 19 березня – 30 квітня), Донська (23 березня – 4 травня) і деякий час Одеська (30 січня – 13 березня).

Заявлена територія Донецько-Криворізької республіки 1918 року

Насправді ж ідея автономії Донбасу виникла завовго до початку переговорів у Бересті, а саме після Третього Універсалу Центральної Ради, який проголошував українськими територіями промислово розвинені регіони Сходу та Півдня – Харківську, Катеринославську, Херсонську і Таврійську губернії, – за винятком Криму, на який Україна не претендувала^{*}. Більшовики з лівими есерами засудили Універсал і почали підготовку до створення власного уряду

^{*} Не слід, утім, приписувати Центральній Раді надмірні апетити – творці нової державності скористалися даними дореволюційних переписів і долучили до України лише ті території, де більшість населення користувалася в побуті українською мовою. Тому й не було «охоплено» Крим, де етнічну більшість становили кримські татари, а двомовним україно-російським землям (Кубань, Дон, Курщина тощо) пропонувалося визначитися шляхом референдуму.

України, але щодо лінії кордону заперечень не мали. Проте частина місцевих рад Харківської та Катеринославської губерній пішла ще далі, відмовившись підкорятися українським структурам взагалі – як «самостійникам», так і більшовикам. Представники Донбасу та Криворіжжя бойкотували крайовий з'їзд РСДРП(б), який пройшов у Києві 16–18 грудня 1917 року (тут і далі всі дати наведено за новим стилем). Натомість Донецько-Криворізький обласний комітет РСДРП(б) провів 18–19 грудня власні збори, де за ініціативою відомого російського більшовика Артема (Федора Сергеева) проголосив про намір утворити окрему від України автономну Донецьку область, яка мала увійти до складу Російської республіки.

Цей задум мав бути легалізований у Харкові на III з'їзді Рад Донкривбасу наприкінці грудня 1917 року. Але з причин, що не залежали від сепаратистів, той з'їзд несподівано перетворився на Перший Всеукраїнський* і мав вирішувати інші завдання. Тому втілення ідеї довелося відкласти до наступного, IV обласного з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів. Він зібрався 9 лютого 1918 року, а 12 лютого проголосував за створення автономної від України Донецької

* 17 грудня 1917 року (за новим стилем) у Києві розпочався I Всеукраїнський з'їзд Рад, на якому більшовики та ліві есери зазнали нищівного фіаско. Поразка (за радянською версією історії) була обумовлена несподіваним збільшенням кількості депутатів за рахунок рекрутованих Центральною Радою представників селянських спілок та військових частин. Переможені на знак протесту залишили Київ і організували власний Всеукраїнський з'їзд Рад, який і відбувся 24-26 грудня у Харкові на базі III з'їзду робітничих та солдатських Рад Донкривбасу. Незважаючи на очевидну нелегітимність цього з'їзду (на ньому були відсутні селянські депутати від східних губерній, а інші території представляли лише київські «невдахи»), саме він 25 грудня проголосив більшовицьку Українську Народну Республіку.

республіки* і подальше її входження до складу Росії. При цьому було проігноровано рішення селянських губернських з'їздів, які відбулися трохи раніше і майже усі висловилися проти автономії [142]. Оскільки на той час селянські депутати представляли ледь не дві третини населення регіону, дії Артема та його послідовників виглядають, м'яко кажучи, нахабними. Тим не менше 14 лютого було створено (на чолі з Артемом) Раднарком Донецької республіки, який націоналізував низку підприємств ([81], 16.02.1918), обклав надзвичайним податком капіталістів ([81], 24.02.1918), запровадив освітню програму ([81], 21.02.1918) тощо. Як усі ці рішення виконувались на місцях, та й взагалі яким чином контролювала харківська влада велетенську територію ДКР, можна лише здогадуватися.

У документах, прийнятих новою владою, раз у раз наголошувалося, що вона розглядає Донбас і Кривбас як частину Росії. Московські ж лідери, дарма що вели розмови про Донецьку республіку як фактично діючий політичний суб'єкт ([81], 28.02.1918; 03.03.1918), жодного разу офіційно не підтримали її створення. Під тиском Леніна представники ДКР взяли участь в об'єднувальному II Всеукраїнському з'їзді Рад (17–19 березня 1918 року) у Катеринославі, але подальше порозуміння (не кажучи вже про об'єднання) з українським більшовицьким керівництвом відверто саботували. На той час вже було відомо, що Україну за Берестейською мирною угодою віддають німцям, і Артем позиціонував себе як палкий прихильник цієї угоди. Проте ДКРівці вперто не отожднювали себе з Україною, вважали, що Берестейська угода на них не поширюється, і все ще плекали надію, що Росія

* Коли саме республіка стала називатися Донецько-Криворізькою, точно невідомо. За хронікою [81] цю назву керівництво Донецької республіки почало вживати лише з початком німецького вторгнення.

не кине їх напризволяще. Натомість вони отримали цинічні роз'яснення: мовляв, німці вважають територію республіки Україною, а отже, будуть її завойовувати.

Таким чином, ставлення ленінців до створення та існування ДКР цілком заслуговує на епітет «езуїтське». Заради самопроголошеної республіки більшовицьке керівництво Росії не збиралося конфліктувати ані з більшовицькою ж Україною, яку боялося втратити, ані, тим більше, з Німеччиною. Цього так і не зрозуміли тодішні донецькі сепаратисти; не розуміють і сучасні міфотворці, приписуючи Росії чільну роль у створенні формально незалежної ДКР для бодай якогось опору німцям. Насправді ж Москва лише використала патріотизм донеччан, які ледь не єдині на всій Україні дійсно організували спротив германській армії, але сили були надто нерівні.

Недовга війна республіки з німцями – це вже область іншого, протилежного міфу. Нашвидкуруч зібрана з добровольців армія ДКР справді допомогла на деякий час затримати німецький наступ, але цим і вичерпується участь Донкривбасу в громадянській війні та у міжнародній політиці взагалі. Донецько-Криворізька республіка існувала де-факто близько десяти тижнів^{*}, визнана де-юре ніким не була, підтримки ззовні не мала, а тому, з неупередженого наукового погляду, суттєвої історичної ролі відіграти не встигла. Хіба що врятувала від німців і відправила до Росії майже 4 мільйони рублів ([81], 05.04.1918).

^{*} 7 квітня 1918 року німці увійшли до столиці ДКР Харкова, а 28 квітня впав останній оплот республіки – Луганськ. Після того уряд Донкривбасу евакуювався до Росії і надалі існував лише формально. Фактично ж про його існування забули, і навіть коли німці пішли з України, жодних кроків до відновлення «артемівського» Раднаркому не було зроблено. Лише 17 лютого 1919 року більшовики похопилися і доручили Сталіну ліквідувати ДКР, що також виявилось суто формальним актом.

19. ПЕРША СТОЛИЦЯ

Харків – перша столиця України.

Зрозуміло, цю тезу активно пропагують мешканці Харкова, які досі вважають, що з ними обійшлися вкрай несправедливо, коли у 1934 році перенесли столицю до Києва. На жаль, при всій повазі до почуттів харків'ян погодитися з ними не можна, оскільки перші два роки існування України як самостійної держави її головним містом був усе ж таки Київ.

Українська автономія була проголошена у листопаді 1917 року Третім універсалом Центральної Ради, і, хоча Київ не був названий у цьому документі столицею нової держави, його статус був зрозумілий, як кажуть, «за умовчанням». В усякому разі універсал ставив Київщину на перше місце в переліку українських земель. Так само розглядали Київ як головне місто країни керівники незалежної УНР, а потім Гетьманату та Директорії, незважаючи на те, що номінально столицею завжди можемо вважати той населений пункт, де перебував уряд.

Що ж до Харкова, то він з кінця 1917 року був головним осередком більшовицьких та проросійських сил і місцем формування радянських урядів. Отже, якщо й вважати Харків першою столицею України, то тільки України радянської – не забуваючи водночас, що всі більшовицькі уряди тих років, по-перше, були нелегітимні, а по-друге, мали за найважливішу мету здобуття саме Києва, розглядаючи Харків як тимчасовий центр. Офіційно ж Харків проголосили столицею лише 29 грудня 1919 року, коли звідти розвинувся наступ Червоної Армії на решту української території.

Інша річ, що усі політичні утворення 1918–1919 років з центром у Києві виявилися недовговічними і певною мірою формальними, а Харків став дійсно першою столицею остаточно сформованої **мирної** України, а також першою, чий статус був офіційно закріплений у Конституції (1929 року).

Український уряд – ВУЦВК – розмістився в будинку харківського Дворянського зібрання, а після переїзду до Києва передав його Палацу піонерів. Фото часів німецької окупації; німці ж і підірвали будівлю при відступі 1943 року

Причини ж повернення столиці до Києва повністю зрозумілі з виступу Павла Постишева на січневому 1934 року пленумі ЦК КП(б)У [147]. Секретар ЦК насамперед повідомив, що завдяки посиленню радянської влади нарешті «усунені усі причини, що заважали раніше Київ зробити столицею», тобто визнав, що такі плани були у більшовиків від самого початку, але Київ тоді виявився, певно, недостатньо збільшовизованим та занадто самостійним. Тепер, після багаторічних «чисток», все було гаразд.

Далі було проголошено, що вороги повинні переконатися: «ми ні в якій мірі ворога не боїмось». Дійсно, на той час уже завершувалося будівництво Київського укріпрайону ([96], с. 40) і уряд міг спокійно переїжджати на береги Дніпра, не побоюючись раптового нападу Польщі, кордон з якою проходив тоді лише за двісті кілометрів від Києва. Наступною метою переїзду було вибити ґрунт з-під ніг націоналістів, які постійно бідкалися, що Київ став «порожнім місцем». Нарешті,

Постишев відзначив, що на сході України вже сформовано міцну місцеву владу, і тепер керівництво має змогу розташуватися ближче до важливих сільськогосподарських районів Правобережжя. Власне, цей останній пункт і став основою остаточної резолюції про перенесення столиці до Києва.

20. ЦЕНТР ЄВРОПИ

Географічний центр Європи розташований в Україні.

Матеріальним доказом цієї сумнівної думки вважається двометрова кам'яна пірамідка, розташована на терені села Ділове поблизу міста Рахова на Закарпатті. Її координати – 47°57' північної широти та 24°11' східної довготи. Поряд з пірамідкою 1977 року встановлено помпезну стелу, тут щорічно відзначають День Європи тощо. З'явилися навіть теорії щодо особливої ролі України у європейській спільноті в якості містичного Центру чи Перехрестя.

З приводу останнього можна зауважити, що Україна дійсно є центральноевропейською країною, проте з цього факту аж ніяк не випливає, що географічний центр Європи розташовано саме тут. Закарпатська пірамідка у цьому сенсі не дуже переконливий аргумент – вона стоїть майже на самому кордоні (десь за два кілометри), до того ж ця територія увійшла до складу України лише після Другої світової війни.

В основі міфу лежить дуже поширений, але неправильний переклад латинського напису на пірамідці. Якщо роздивитися цей напис докладніше, побачимо такий текст:

Locus Perennis

Dilicentissime cum libella librationis quae est in Austria et Hungaria confectacum mensura gradum meridionalium et paralleloumierum Europeum.

MD CCC LXXXVII

Зазвичай популярні видання з посиланням на невідомого Інтернету «академіка Н. Тарасова» перекладають цей текст так:

«Постійне, точне, вічне місце. Дуже точно, зі спеціальним приладом, виготовленим в Австро-Угорщині, за шкалою меридіанів та паралелей, встановлений центр Європи. Рік 1887».

Цей переклад видається не дуже вдалим. Насамперед у оригінальному тексті відсутнє ключове слово «центр». Лишається припустити, що академік Тарасов переклав як «центр Європи» слово «Euroreum», хоча за всіма словниками воно означає просто «європейський». Далі, уточнення «за шкалою меридіанів та паралелей» настільки зайве – начебто існує якась інша! – що навіть незрозуміло, нащо взагалі було мучитися з його карбуванням. Нарешті, звичайна логіка підказує, що якби австро-угорські геодезисти хотіли позначити саме центр Європи, то з цих слів вони б і почали напис, або принаймні виділили їх великими літерами.

Натомість доктор наук Юрій Карпінський, директор київського НДІ геодезії та картографії, у листі 2005 року до тодішнього віце-прем'єра Романа Безсмертного наводить інший переклад:

«Це постійне, точне вічне місце, що визначено спеціальним апаратом, виготовленим у Австро-Угорщині, в Європейській системі широт та довгот у 1887 році» ([50], с. 13).

Цей варіант вільний від усіх протиріч першого перекладу. Навіть пояснення щодо «європейської системи» виглядає цілком природно, оскільки йдеться не про використання меридіанів та паралелей взагалі, а про спосіб їх відліку (відлік за нульовим меридіаном у Грінвічі став загальноприйнятим лише за кілька років до встановлення знака на Закарпатті – 1884 року).

Отже, напис на пірамідці не містить жодної згадки про центр Європи. Тоді що ж фіксували австро-угорські науковці на Закарпатті? Існує компромісне припущення ([114], с. 14),

що вони все ж таки шукали саме центр Європи, встановивши для цього ще два десятки подібних геодезичних знаків. Але ця версія також не знаходить переконливих підтвержень, тож, скоріш за все, знаки встановлювалися з якоюсь більш практичною метою.

Пірамідки в Діловому (ліворуч) та під Чеське-Будейовіце (праворуч). Українська відрізняється лише тим, що пофарбована

До речі, фотографію одного з таких знаків усі охочі можуть побачити на туристичному сайті Південної Богемії [5]. Він стоїть неподалік від міста Чеське-Будейовіце і, як бачимо, є точною копією закарпатського. Проте у пояснювальному тексті на сайті чітко вказано, що знак фіксує одну з базових висотних точок Австро-Угорської імперії. І багатозначна примітка: дехто помилково вважає це місце центром Європи... Тепер можна не сумніватися, що відбулося на Закарпатті: нова радянська влада, дізнавшись про існування знака та аналогічні легенди навколо нього, поспішила зро-

бити СРСР батьківщиною чергового слона.

Читачам, яким ці міркування видаються сумнівними, можемо нагадати ще один незаперечний факт: обриси Європи зараз не такі, які були під час встановлення пірамідки. Сучасні географи зовсім інакше проводять умовну лінію, що відокремлює Європу від Азії*. Щодо того, як саме її прокласти, існують різні міркування, але у будь-якому разі нові погляди суттєво змінюють контури Європи, а тому її центр (де б він не перебував) не можна фіксувати на тому ж місці, що й наприкінці XIX століття.

Мабуть, із пірамідкою у Діловому все зрозуміло – це не географічний центр Європи. Але чи розташований взагалі цей центр десь в Україні? Точно відповісти на це питання неможливо через недосконалість методики визначення центру. Принцип досить простий – вирізати з глобуса контур певної території та знайти центр ваги вирізаного шматка. Однак проблема полягає в тому, що контури Європи можна окреслювати багатьма способами. Окрім проблеми невизначеності європейсько-азійського кордону, очевидно, що розташування центру буде різним залежно від того, чи долучати до Європи острови і які саме, яку частину навколишніх морів вважати приналежною до континенту тощо.

Цілком можливо, існує й така методика розрахунку, за якою центр Європи опиниться на українській території. Але зараз він офіційно розташований у Литві, трохи північніше Вільнюса, про що литовський уряд з 1989 року має сертифікат Французької Академії наук.

* Якщо раніше ця лінія проходила по вершинах Уральського та Кавказького хребтів, то зараз переважна більшість географів пересуває її до східного підніжжя Уралу та північного передгір'я Кавказу. Таким чином, Уральські гори цілком опиняються в Європі, а Кавказькі – в Азії. Відтак і ріка Урал вже не розділяє частини світу – цю роль виконує річка Емба.

21. ЦЕНТР УКРАЇНИ

Географічний центр України розташований на Кіровоградщині, у селищі Добровеличківці.

Насправді у Добровеличківці розташований так званий центроїд, тобто точка перетину середнього меридіана і середньої паралелі, які проходять через українську територію. Географічний ж центр за загальноприйнятим у світовій науці визначенням – це центр ваги однорідної фігури, окресленої контуром даної території (див. *Центр Європи*). Для України він також вирахований і зафіксований у селі Мар'янівці Шполянського району Черкаської області – за 74 кілометри від Добровеличківки.

Поширенню помилки сприяла у першу чергу активна позиція обласного керівництва Кіровоградщини, яке ще 1989 року почало пропагувати Добровеличківку як центр України. Саме тоді, як розповідають кіровоградські краєзнавці, група науковців під керівництвом професора Віктора Шевченка, застосувавши аналоговий метод чотирьох точок, встановила координати «серця держави».

Мабуть, ця розповідь і є найбільшим міфом у всій історії, оскільки для визначення координат центроїда не потрібні зусилля «групи науковців», а опанувати «метод чотирьох точок» здатен навіть учень початкової школи. Досить узяти з підручника географії координати крайніх точок України:

північ – 52°23' північної широти (і 33°12' східної довготи, урочище Петрівське),

південь – 44°23' пн. ш. (і 33°44' сх. д., мис Сарич),

захід – 22°08' сх. д. (і 48°25' пн. ш., село Соломонове),

схід – 40°13' сх. д. (і 49°18' пн. ш., село Червона Зірка)

і вирахувати середнє арифметичне спочатку першої пари, а потім другої. Отримаємо 48°23' північної широти та 31°11' східної довготи, тобто координати Добровеличківки. Саме там

Знак у Добровеличківці – не центр, а центроїд України

2002 року встановлено 20-тонний монумент, який символізує центр України – встановлено, як виявляється, трохи зарано...

Натомість на початку нового століття Науково-дослідний інститут геодезії і картографії провів кропітку роботу з розрахунків справжнього географічного центру держави. На відміну від «методу чотирьох точок», ця методика вимагає доволі складного математичного апарату та застосування комп'ютерних технологій. До того ж результати постійно уточнювалися: спочатку контур України вирізали з пласкої карти, потім зі сферичного глобусу; зрештою врахували і те, що поверхня Землі – не ідеальна сфера, а так званий еліпсоїд Красовського ([59], [60]). Результатом кількарічної праці стали точні координати центру України, а саме $49^{\circ}01'39''$ північної широти та $31^{\circ}28'58''$ східної довготи. Ця точка, точніше, з урахуванням похибки обчислень, – півкілометрове коло, лежить, як було вже сказано, на південно-західній околиці черкашанського села Мар'янівки. Щоб за-

побігти створенню новітніх міфів, додамо: це не та Мар'янівка, де народився славетний оперний співак Іван Козловський.

Коли розрахунки було завершено, виявилось, що Україна має вже п'ять чи шість центрів, вирахованих за різними методиками. Тож довелося науковцям звертатися по допомогу до керівництва держави. У 2005 році відповідним наказом Держкомприродресурсів [106] центр у Мар'янівці було проголошено «єдино вірним», а його координати запропоновано надалі використовувати в усіх довідниках, підручниках та інших офіційних виданнях.

Отже, міф про центр України – один з небагатьох, який, можливо, незабаром буде розвіяно. Втім, керівництво Кіровоградщини так просто не здається: у лютому 2007 року обласна рада звернулася до Кабміну з проханням закріпити за їх монументом назву «Географічний центр України за методикою В. Шевченка»...

Науково бездоганий центр України в Мар'янівці

22. ОСТРІВ ЗМІЇНИЙ

Програвши суперечку з Румунією щодо острова Зміїного, Україна зазнала значних територіальних та економічних втрат.

Цей міф зобов'язаний своїм блискавичним народженням насамперед засобам масової інформації, які сенсаційними заголовками та поверховими коментарями суттєво спотворили рішення Гаазького міжнародного суду у справі «Румунія проти України». Певну роль відіграло й загалом критичне ставлення українців до владних інститутів – значна частина населення підсвідомо вже була налаштована на програш вітчизняних дипломатів. Нарешті, підлили олії у вогонь і опоненти діючої на той час «помаранчевої» влади, значно перебільшуючи масштаби процесу і безпелаяційно трактуючи його підсумки як поразку держави.

Якщо ж підійти до справи з фахових позицій (чи хоча б з позицій здорового глузду) та ретельно простудіювати рішення суду [1], дійсність виявиться набагато оптимістичнішою. Показово, що два видання, які вдалися до об'єктивного аналізу, дійшли практично однакових висновків ([140], [125]), дарма що належать до протилежних політичних таборів. Цих висновків цілком достатньо, щоб повністю спростувати найновіший український міф.

Почнемо з найбільш категоричного (і найбезглуздішого) з численних хибних переконань щодо Зміїного, а саме з твердження, що Україна внаслідок суперечки втратила частину своєї території. Це цілковитий нонсенс, оскільки за Гельсінською угодою 1975 року державні кордони у Європі визнані непорушними, і міжнародний суд розглядати такий позов просто б не став*. Тому, скільки б румуни не проголо-

* Аналогії з відокремленням Косова від Сербії тут недоречні, оскільки події у Косові є наслідком протиріччя двох фундаментальних принципів сучасної геополітики – непорушності кордонів та права націй на самовизначення. У випадку зі Зміїним подібного протиріччя немає, отже косівський випадок не може слугувати прецедентом для перегляду кордонів.

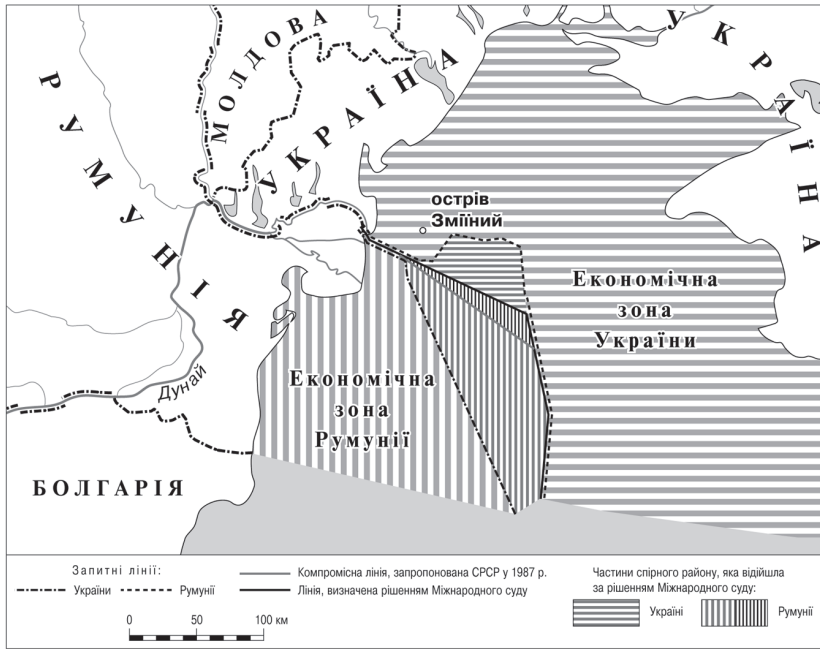
шували Зміїний своєю споконвічною землею^{*}, на офіційному рівні від подібних гасел керівництво держави утримувалося, і до позову ці претензії не увійшли. Зміїний разом з 12-мильною зоною територіальних вод навколо нього як був, так і залишився українською територією, що було закріплено ще в міждержавному договорі 2003 року [41]. Суперечка точилася виключно навколо економічної зони Чорного моря, тобто про те, хто і де буде добувати корисні копалини (та ловити рибу) у нейтральних водах.

Але ж частину цієї економічної зони Україна все ж таки втратила? Як не дивно, однозначно відповісти на це питання неможливо. Річ у тім, що економічна зона навколо Зміїного взагалі ніколи не була розмежована, і Румунія сперечалася за неї ще з Радянським Союзом. Цей конфлікт так і залишився невирішеним, тому не можна точно вказати, яку саме частину шельфу^{**} успадкувала незалежна Україна, а відтак не можна і визначити, скільки саме квадратних кілометрів було в нас відібрано рішенням суду.

Зрозуміло, практично жоден ЗМІ про цю обставину навіть не згадав, але якщо взяти її до уваги, стає очевидним, що величезні втрати України – лише ілюзія. Причому ілюзія суто оптична: враження ганебної поразки складається під впливом

* Румунія втратила Зміїний за підсумками Другої світової війни. Він разом з навколишніми територіальними водами відійшов до Радянського Союзу, а відтак з 1991 року – до України.

** Тут і далі слово «шельф» вживається, так би мовити, у побутовому сенсі, як спрощене визначення ділянки дна поблизу берега. Надмірне використання цього терміна журналістами, що писали про Зміїний, призвело до підміни понять: масовий читач став вважати, що шельф – це синонім економічної зони. Насправді ж під шельфом геологи розуміють прибережну смугу морського чи океанського дна, яка простягається до різкого збільшення глибин – власне, занурену у воду частину материка. Жодного економічного підґрунтя цей термін не має.

Румуно-українська суперечка навколо острова Зміїного

широко розтиражованої територіальної схеми конфлікту. Усі коментатори наголошують, що зі спірної зони Україні перепало лише близько 20% (горизонтальне штрихування), і це справді так. Але ж спірна зона – це не тільки претензії Румунії до України (штрихова лінія), а й зворотні претензії України до Румунії (штрих-пунктирна лінія)! І якщо вже рахувати, скільки української економічної зони відійшло до Румунії, це територіальне море враховувати не можна – не могла ж Румунія відібрати в нас те, що й без того їй належало.

А тепер спробуємо бодай приблизно оцінити реальні українські втрати. Тільки вираховуватимемо їх не за розмежуванням спірної зони, а більш природним і наочним шляхом, порівнюючи площу української зони до конфлікту і після нього. Для цього потрібно провести на схемі ще одну лінію – розмежування, яке пропонував колись СРСР (бліда жирна

лінія). Навряд чи незалежна Україна розраховувала б на більше, тому ця лінія відокремлює максимальну частину шельфу, яку можна було називати українською. Румунія претендувала на 3700 кв. км української економічної зони північніше цієї лінії, але за рішенням Гаазького суду (чорна жирна лінія) їй дістався лише вузький трикутник (густе вертикальне штрихування) на південний схід від Зміїного площею близько 950 кв. км. Це і є максимально можливі дійсні втрати України і водночас усі здобутки румунської сторони, вимоги якої, таким чином, суд задовольнив аж на 26%.

Слід додати також, що перевести «економічну поразку» України в якісь реальні показники також неможливо. Відомо, що потужність покладів газу і нафти на спірній ділянці шельфу становить відповідно 100 мільярдів кубометрів та 10 мільйонів тонн. Але, як виявляється, це навіть не результати геологічної розвідки, а лише експертні оцінки [137], до того ж вперше озвучені румунською стороною у якості «психологічної підготовки» до подання позову. Для Румунії це, можливо, ціле вуглеводневе Ельдорадо, а от українській промисловості ледь вистачило б на півтора-два роки, та ще довелося б вкладати чималі гроші у глибоководне буріння та доставку газу і нафти до узбережжя. До того ж основна частина розвіданих на шельфі родовищ (21 з 25) так і залишилися в українській зоні.

Але чи не могла Україна взагалі відмовитися від судового розгляду, залишивши шельф навколо Зміїного у статусі спірної території? Принаймні не втратили б нічого... Такий варіант був би можливий, якби не українсько-румунський договір 1997 року, до якого було долучено окрему угоду щодо вирішення поточних спірних питань [40]. Зокрема, пункт h розділу 4 цієї угоди передбачав, що у разі, коли сторони не зможуть домовитися про розмежування континентального шельфу та виключних економічних зон, справа про делімі-

тацію буде вирішена Міжнародним судом ООН на прохання будь-якої із сторін. Саме це й відбулося 16 вересня 2004 року, коли Румунія подала свій позов^{*}. Оскаржити його означало для України порушити міжнародну угоду, що тягло за собою невідворотні негативні наслідки, і сумнівний у економічному плані шельф цього явно не був вартий. Натомість цивілізоване розв'язання багаторічного конфлікту пішло лише на користь міжнародному іміджу України^{**}. До речі, українська сторона погодилася виступати відповідачем ще за каденції президента Леоніда Кучми, отже «помаранчеву» владу аж ніяк не можна критикувати за цю згоду.

Втім, можливо, «помаранчеві» відповідальні за неналежний рівень ведення процесу, який можна було й не програвати? Тут слід враховувати принципову позицію Міжнародного суду: він ніколи досі не вирішував суперечки повністю на користь однієї зі сторін, тобто сам факт подання і прийому позову вже означав, що Україна обов'язково щось втратить. Тому у відповідь на румунський позов вимушено з'явилися українські претензії на територіальне море на південь від Зміїного, яке ніколи раніше не було предметом суперечки. Знаючи, що Міжнародний суд завжди виносить компромісні

* Румунська сторона могла подати позов і раніше – вона зобула це право після укладення Договору 2003 року про режим державного кордону. Зволікання було викликане тим, що Румунія вступала до НАТО і за статутом цієї організації не повинна була перебувати у стані територіального чи економічного конфлікту.

** Вердикт Гаазького суду був одностайним, що трапляється дуже рідко і свідчить про максимальну повноту розгляду справи. Не витримує критики звинувачення псевдопатріотів про те, нібито Міжнародний суд був пронатівським, а тому необ'єктивним і заздалегідь налаштованим на користь Румунії. Насправді лише 5 з 15 членів суддівської колегії представляли країни НАТО, а суддя зі Сполучених Штатів взагалі був делегований Україною.

вердикти, представники української сторони* зажадали якомога більше, щоб максимально зменшити можливі втрати. Можна вважати, що їм це вдалося, але ціною появи аж двох новітніх міфів – не тільки шойно розглянутого міфу про велетенські збитки, а й ще одного – про офіційно визнаний острівний статус Зміїного.

Українська позиція у Гаазі базувалася саме на доведенні того, що Зміїний є не скелею, як наполягали румуни, а повноцінним островом, і його слід вважати частиною берегової лінії – тоді економічна зона навколо нього суттєво розширювалася б на користь України. Заради цього у розвиток Зміїного були вкладені чималі кошти, і життя на ньому значно пожвавішало. Але цього виявилось замало для позитивного рішення Міжнародного суду в цій частині справи. Зараз запанувала думка, що рішення це було соломоновим, тобто суд таки визнав Зміїний островом, хоча до берегової лінії все одно не включив. Проте це не відповідає дійсності: з матеріалів процесу випливає, що Гаазький суд вихитрився не визнати Зміїний ані островом, ані скелею, застосувавши ухильне визначення «природне утворення, що називається Острів Зміїний» («a natural feature called Serpents' Island»), в якому слово «острів» є лише частиною назви, а не географічним терміном.

* Чомусь вважається, що у Гаазькому суді Україну представляли лише співробітники нашого МЗС. Насправді ж українську (як, звичайно, й румунську) команду було укомплектовано також досвідченими правниками з інших країн.

ЧАСИ

**СТАРОСІЛЬСЬКИЙ ХЛОПЧИК
ТРИПІЛЬЦІ
СЛОВ'ЯНСЬКІ БОГИ ТА БОГІНІ
РУСАЛІЇ
БЕРЕГІНІ
ХАРАКТЕРНИКИ
ОПРИШКИ
УКРАЇНСЬКИЙ МАТ
ГІМН УКРАЇНИ
ПРАПОР УКРАЇНИ**

23. СТАРОСІЛЬСЬКИЙ ХЛОПЧИК

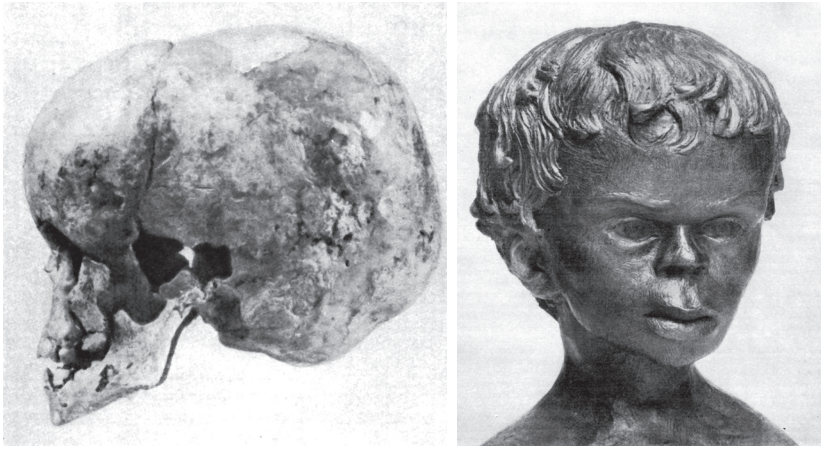
У селі Старосілля під Бахчисараєм розкопано поховання кроманьйонського хлопчика, який жив понад 40 тисяч років тому.

У середині 50-х років ХХ століття знахідка «старосільського хлопчика» стала сенсацією. На той час якраз точилася наукова дискусія щодо того, чи походить кроманьйонська людина, тобто Homo Sapiens, від неандертальців, чи являє собою незалежний вид. Перша точка зору тоді ще міцно трималася, але й другу підтверджувало все більше новітніх досліджень і відкриттів*. Одним з таких відкриттів досі вважається дитячий кістяк, знайдений у Старосіллі російським радянським археологом Олександром Формозовим.

1952 року Формозов почав досліджувати палеолітичну стоянку в Старосіллі і восени 1953 року відкрив там поховання півторарічного хлопчика. Цю знахідку дослідник датував мустьєрською епохою палеоліту**, визначивши її вік у 40–50 тисяч років [173]. Сенсація полягала в тому, що хлопчик, якому за старою теорією належало бути неандертальцем і ніким іншим, виглядав викапанним кроманьйонцем! Про це свідчили особливості будови черепа та решток кістяка. Обережні вчені вирішили вважати його перехідною ланкою, тобто визначили

* У наш час цю дискусію давно завершено. Неспростовно доведено, що кроманьйонці були не наступниками, а сучасниками неандертальців; останні ж являли собою тупикову гілку у розвитку людства.

** Палеоліт, або давній кам'яний вік – археологічний період, що закінчився приблизно 10 тисяч років тому. Мустьєрська епоха (названа за печерою Ле-Мустьє на південному заході Франції) почалася 100–80 тисяч років тому, а завершення її відносять до 33 тисячоліття до н. е.

Череп «старосільського хлопчика» та реконструкція його зовнішності.

як кроманьйонця з деякими неандертальськими рисами. Але у будь-якому разі відкриття Формозова говорило на користь більшої давності Homo Sapiens і на той час стало важливим аргументом у світовій науковій дискусії.

Дехто з колег Формозова одразу почав висловлювати сумніви: висновки молодого вченого видавалися надто поспішними, а підготовка матеріалів не дуже ретельною. Проте жодних наслідків ці розмови не мали, і «старосільський хлопчик» безперешкодно увійшов до радянського наукового надбання. Безумовно, цьому сприяло те, що знахідка Формозова виявилася найдавнішим кроманьйонським похованням на терені СРСР. У цій якості вона й увійшла до усіх довідників, енциклопедій, підручників та путівників. За черепом відомий антрополог Михайло Герасимов відтворив обличчя дитини, і цей портрет став однією з найвідоміших його праць поряд з портретами Ярослава Мудрого та Івана Грозного.

Перевірити результати Формозова вдалося лише за сорок років потому, вже за часів незалежної України. Впродовж 1993–1995 років у Старосіллі – тепер не селі,

а околиці Бахчисарая, – українсько-американська експедиція провела нові розкопки, які виявилися не менш сенсаційними [4]. Поруч із похованням «старосільського хлопчика» було виявлено ще дві могили – в одній також знайшли рештки дитини, а в іншій – цілий жіночий кістяк. Обидва кістяки лежали точнісінько так, як і хлопчик – на спині, головою на захід і трохи розгорнуті праворуч, так, щоб при похованні їх обличчя були звернені на південь. Ще двійко кроманьйонців? У тому-то й справа, що ні: за всіма ознаками обидва поховання були здійснені за мусульманським обрядом (обличчям у бік Мекки) і незаперечно датувалися кінцем XVIII століття! Зрозуміло, що й цілком ідентичне поховання «старосільського хлопчика» відтепер не можна вважати пам'яткою кам'яного віку – адже вкрай важко повірити, що кроманьйонці випадково поклали свого небіжчика у таку саму позу. Щоб відкинути усі сумніви, дослідники ретельно проаналізували результати попередніх розкопок, опубліковані наприкінці 50-х років, і довели, що з тих результатів не можна було зробити жодного незаперечного висновку щодо давності поховання хлопчика. Відтак воно найшвидше є мусульманським, частиною кладовища, при влаштуванні якого був порушений археологічний шар палеолітичної стоянки.

Звісно, відкривач хлопчика – вельми поважаний у Росії вчений та популяризатор науки – заперечив результати нових розкопок, та й упорядники довідкових видань не поспішають вводити до них нову інформацію. Міф розвінчано, але повного визнання цього факту доведеться чекати ще багато років...

24. ТРИПІЛЬЦІ

Трипільці – творці давньоукраїнської цивілізації.

Більш докладно цей міф виглядає так: українці напругу походять від давніх трипільців*, які ще у IV тис. до н. е. мали власну державу, користувалися писемністю, будували великі міста та вели жваву торгівлю з сусідами. Найрадикальніші прихильники цієї думки взагалі вважають, що територія Наддніпрянщини була колискою не лише трипільської, а й усіх давніх цивілізацій, що праукраїнці-трипільці відкрили землеробство, винайшли рало та колесо і першими в світі почали приручати коней, а давні шумери, єгиптяни, китайці та інші народи лише запозичили ці трипільські надбання.

Втім, пануюча більшість науковців дотримуються менш категоричних поглядів, відмовляючись визнавати трипільську спільноту не те що першою в світі цивілізацією, а й цивілізацією взагалі. За науковим визначенням, ознаками цивілізації є поява міст, монументальна архітектура (спорудження храмів), писемність, суспільний поділ праці та суспільна диференціація (тобто поява правлячої верхівки). Практично нічого з цього переліку трипільці не мали, а якщо й мали, то у зародковому стані. Так, знамениті трипільські поселення – справді найбільші з відомих науці поселень тогочасного світу, але самі лише розміри за відсутності відповідних ознак ще не роблять їх містами. Тому деякі вчені вживають щодо них обережний термін «протоміста» ([26], с. 96), а інші прямо називають великими селами ([70], с. 115). Храмів будівлі у

* Трипільська археологічна культура належить до доби енеоліту (мідного віку). Була поширена на території Правобережної України, Румунії та Молдови. Розквіт культури датується IV–III тисячоліттям до н. е., а початок її раннього етапу дослідники (за даними радіоізотопного аналізу) відсувають у часі до середини VI тисячоліття до н. е. Назва трипільської культури походить від села Трипілля на Київщині, де було виявлено багато її пам'яток.

цих поселеннях були ([26], с. 85–90), але за конструкцією та розмірами мало чим відрізнялися від рядових глинобитних жител, тож монументальними спорудами їх назвати важко. Трипільці використовували розвинену знакову систему ([157]; [26], с. 114–116) і були за крок до справжньої писемності – але все ж таки за крок... Були у трипільців також спеціалізовані кременеобробні та гончарні майстерні ([26], с. 46), але чи становили ремісники окрему верству населення – невідомо. Про суспільні відносини трипільців фактичних даних теж нема – зрозуміло, без якихось вождів вони не могли обійтися ([26], с. 93–96), проте не знайдено жодного будинку, який міг би правити за привілейоване житло вождя чи адміністративну установу.

Отже, якщо виходити з наукового визначення, трипільська спільнота все ж таки не була цивілізацією, але не дотягла до цього почесного звання зовсім небагато. Звичайно, це дуже прикро усвідомлювати, тим більше що науковий підхід у даному випадку видається формальним. Адже еталонні риси «цивілізації за визначенням» – не об'єктивне явище, а результат домовленості науковців, який міг бути і іншим. Тому не буде великою помилкою назвати, всупереч науці, трипільську культуру цивілізацією у загальнолюдському розумінні, маючи на увазі її високий культурний та технологічний рівень. Але тут потрібно брати до уваги дві речі. По-перше, трипільська культура, хоча б і з титулом «цивілізації», не могла бути нічиєю попередницею, оскільки, за археологічними даними, поступово деградувала і зникла у середині III тис. до н. е., лишивши по собі тільки руїни. По-друге, розвиненість трипільської спільноти для Європи тих часів не така вже й надзвичайна, як ми звикли вважати. Так, на терені України трипільська культура, безсумнівно, унікальне явище, але це ще не привід вважати трипільців проводирями усього людства. Уявлення про їх чільну роль на світовому рівні є наслід-

ком поганой обізнаності з доробком інших європейських та близькосхідних давніх культур, які не поступалися трипільцям ані у будівництві жител, ані у виробництві посуду, ані у художній творчості ([54], с. 79–85), причому це не лише народи мідного віку, а й більш давні неолітичні племена. Зрозуміло, досягнення трипільців незаперечні, але вони точно не були першими у світі землеробами – ця честь, на думку вчених, належить натифійській культурі, яка розвивалася на землях Палестини у X–VIII тисячоліттях до н. е., тобто ще у кам'яному віці. Не були трипільці й першими конярами – одомашнювання коней йшло паралельно по всій Європі, і ще до появи трипільських племен на терені України існувала конярська дніпро-донецька культура. Навряд чи трипільці винаходили рало і взагалі навряд чи займалися орним землеробством – у їх поселеннях знаходять лише кам'яні чи рогові мотики, та й півчасті пшениці, які вони вирощували, не потребували глибокої обробки ґрунту ([26], с. 41). Втім, з цього приводу ще ведуться дискусії, як і з питання, чи мали трипільці колісний транспорт (більшість вчених вважають, що не мали, натомість для перевезення вантажів використовували в'ючну худобу та сани-волокуші – але принцип колеса їм був відомий, оскільки у трипільських поселеннях знайдені іграшки на коліщатах).

Що ж до існування у трипільців якогось державного устрою, то тут науковці практично одностайні – нічого подібного не було і бути не могло. Популярна останнім часом (вже й до підручників потрапила!) псевдопатріотична гіпотеза про «трипільську державу Аратту, праатьківщину шумерів» не знаходить загальнонаукової підтримки. Відомості про Аратту, які містяться у шумерському епосі, справді не дають змоги точно локалізувати її. Але приблизний район давно вирахований, і це однозначно не Наддніпрянина – практично усі шумерологи розмішують Аратту в Ірані або десь

на вірменсько-турецькому кордоні ([26], с. 147–150). Ідея ж про українську Аратту виникла після сенсаційного дослідження зображень доби неоліту в урочищі Кам'яна Могила під Мелітополем – вони були розтлумачені й навіть розшифровані як протошумерські тексти [67], проте наукова спільнота вважає ці трактування авантюрою і серйозно до них не ставиться.

Принагідно згадаємо ще про одну суттєву неточність, пов'язану з трипільцями. Завдяки однобічному «патріотичному» висвітленню у радянській та українській пострадянській літературі, першовідкривачем (з 1893 року) і ледь не єдиним першодослідником трипільської культури у нас вважається Вікентій Хвойка. Насправді ж ([26], с. 11–13) іще років за двадцять до Хвойки, у 70-ті роки XIX століття, трипільські пам'ятки на Західному Поділлі відкривали та досліджували щонайменше шестеро польських археологів. Свої знахідки вони визначили як «культуру мальованої кераміки». Паралельно з початку 80-х років розкопки аналогічних пам'яток велися у Румунії, де комплекс знайдених старожитностей отримав назву «культури Кукутені» (від села, поблизу якого було зроблено відкриття). Інша річ, що Вікентій Хвойка не просто дослідив та описав трипільські старожитності, але й першим серед вчених правильно їх датував відносно інших археологічних пам'яток – що також є повноцінним науковим відкриттям. Тож цілком закономірно, що назва «трипільська культура» увійшла до наукового вжитку саме після сенсаційної доповіді Хвойки на Київському археологічному з'їзді 1899 року. Зрозуміло, радянська наука вживала виключно цей варіант назви. За інерцією так стали робити і в незалежній Україні, і тільки останнім часом почала побутувати більш справедлива подвійна назва «Трипілля-Кукутені».

Цікаво, що саме Хвойка започаткував ідею про трипільські корені слов'ян, яку зараз узяли на озброєння апологети

Культура Кукутені-Трипілья на різних етапах розвитку: 1 – ранній етап, 2 – початок середнього етапу, 3 – кінець середнього – початок пізнього етапу, 4 – кінець пізнього етапу

праукраїнсько-трипільського міфу. Але вчені категорично не вірять в те, що трипільці були прямими генетичними предками українців. Адже українці, як і усі слов'яни, мають індоєвропейське походження, а індоєвропейські племена з'явилися на терені майбутньої України лише у II ти-

сячолітті. до н. е. ([36], с. 399–403), за півтори-дві тисячі років після остаточного зникнення трипільців. Трипільська ж культура, за висновками археологічних досліджень, походить від неолітичних культур Нижнього Подунав'я та Балкан – так званого балкано-дунайського неоліту. На жаль, шкільні підручники, як колишні радянські, так і сучасні українські, ніколи не загострювали на цьому увагу. Тому більшість українських громадян сприймають як одкровення простий, але неспростовний науковий факт: пам'ятки трипільської культури на території сучасної Румунії не менш яскраві, ніж в Україні, а найголовніше – старіші за віком. Це може означати лише одне: трипільці прийшли на наші землі саме звідти. Якщо подивитися на мапу трипільських пам'яток, легко побачити, що колискою трипільської культури були передгір'я Румунських Карпат, а лісостеп Правобережної України видається чи не найвіддаленішою територією, яку колонізували трипільці*.

Та це ще не все, бо на терені Румунії прямі предки трипільців також були прибульцями – їх коріння знайдено у Малій Азії, точніше, серед давніх хатто-хуритських племен Південної Анатолії. У VII тисячолітті до н. е. хатто-хурити через острови Егейського моря перебралися на Балкани, а звідти розселилися Центральною Європою [49]. На берегах Дунаю вони злилися з місцевими племенами, утворивши спільноту, яка й стала основою етногенезу трипільців. Про це свідчить порівняльний аналіз господарчих, будівельних, художніх та релігійних звичаїв. Доведено також, що з Близького Сходу походять не тільки самі трипільці, а й їхні свійські тварини

* Існує теорія, за якою прибульці змішалися з представниками автохтонної буго-дністровської неолітичної культури, тобто місцевого населення все ж таки не лишалося осторонь прогресу. Однак цю думку спростовує радіовуглецевий аналіз пам'яток обох культур, який виявляє між ними проміжок у кількості років.

та сільськогосподарські культури. Нарешті, антропологічний аналіз черепів з трипільських поховань* категорично заперечує їх індоєвропейське походження.

Отже, з погляду науки, називати трипільців праукраїнцями чи хоча б праслов'янами – означає заперечувати очевидне. Звісно, якась частка «трипільської крові» в українцях може бути, але навряд чи вона більша, ніж частка будь-якого з численних народів, які впродовж тисячоліть населяли українське Правобережжя.

25. СЛОВ'ЯНСЬКІ БОГИ ТА БОГІНИ

До пантеону давніх слов'ян входили боги Лель та Полель, а також богині Лада і Дана.

Лада – богиня любові, краси та плодючості, Лель – бог вільного кохання, Полель – бог шлюбних відносин, Дана – богиня води і одна з первісних богів-творців... Ці імена, особливо два перших, зараз можна зустріти скрізь – у популярних книжках, календарях, журнальних публікаціях тощо. Широко відомі не лише імена богів, а й присвячені їм свята, обряди та звичаї, які вважають складовою частиною відродженої язичницької релігії. І хоча мало хто з наших співвітчизників поділяє віру у цих богів, абсолютна більшість певні, що у них вірили давні слов'яни.

Але звідки ми це знаємо? Можливо, до нас дійшли якісь записи, згадки у літописах, свідчення іноземних мандрівників? Можливо, знайдені рештки ідолів або ще якісь зображення? Чи в якихось забутих селах збереглися старовинні ритуали?

* Очевидно, трипільський обряд поховання передбачав повне знищення тіла (наприклад, спалення з наступним розвіюванням попелу), тому що трипільських поховань лишилося напрочуд мало. Здебільшого вони відносяться до періоду спаду культури – мабуть, трипільці тоді вже перейняли звичаї сусідніх племен.

Лада. Художник Володимир Форостецький.

Відповідь на усі ці питання буде негативною – наука не має жодних доказів того, що про зазначених богів хтось чув раніше XVI століття. Натомість спеціалістам добре відомо, що імена Лади, Дани, Леля та Полеля усього лише реконструйовані з приспівів народних пісень – «ой, ладо», «ой, дід-ладо», «шіді-ріді-дана», «лелю-полелю» і таке інше.

У середині XVI століття польські історики Ян Длугош та Мацей Меховський вперше припустили, що незрозумілі слова з народних пісень можуть бути спотвореними іменами давніх

Лель. Художник Віктор Корольков.

слов'янських богів. Жодних підтверджень своєї гіпотези вони не знайшли, що не завадило їм «науково відновити» імена Лади, Леля та Полеля. Цю теорію підхопив наступний польський вчений Мартін Кромер, який зробив Леля та Полеля синами Лади, а її саму оголосив аналогом грецької Леди, матері близнюків Кастора та Поллукса.

Були й інші варіанти, наприклад, до числа богів додавали якогось Діда, Ладу вважали чоловічим божеством – пекельним Ладом (тобто Плутоном), Лель перетворювався на богиню-дівчину Лелю тощо. Але усі без винятку гіпотези будувалися виключно на звуковій подібності уявних імен богів тим-таки фольклорним приспівом. Незважаючи на відсутність доказів, теорія прижилася, і вже «Синопис» 1674 року* викривав упертих ідолопоклонників, які «неких богів Леля и Полеля почитаху...

* Автором «Синописа», першого підручника з руської історії, традиційно називають архімандрита Києво-Печерського монастиря Інокентія Гізеля. Але це всього лише гіпотеза, щоправда, дуже правдоподібна.

такожде и матеръ лелеву и полелеву – Ладо поюще» ([66], с. 33–34). А Василь Татишев у «Історії Російській» ([152], с. 101) повторив здогади ще одного польського історика XVI століття Мацея Стрийковського, який вважав, що язичники запозичили свій пантеон у давніх римлян. Тому до списку слов'янських богів Татишев увів богиню кохання і шлюбу Дідо (аналог Венери) та її сина Ладо або Лело (аналог Купідона).

Задавалося б, така велика кількість суперечливих інтерпретацій повинна була викликати сумнів у істинності початкової версії. Проте цього не сталося, і сумнівна та недоведена гіпотеза, підкріплена авторитетом історичних праць, з кінця XVIII століття стала загальноприйнятою, увійшовши навіть до мистецького надбання*. Перестали їй довіряти лише наприкінці XIX століття, після вичерпного аналізу, який зробив видатний український філолог та етнограф Олександр Потебня ([127], с. 17–38).

Ретельно проаналізувавши усі відомі на той час пісні, що начебто містили згадки про Ладу, Потебня, по-перше, чітко зазначив, що частина цих пісень (у тому числі ті, де Лада титулується богинею) є пізнішими підробками під фольклор. Тематика пісень, що залишилися, виявилася обмеженою – весняні, літні та весільні співи, – і про жодну не можна було сказати, що в ній «ладо» якимось пов'язане з божеством. У низці

* Про Леля і Ладу згадував Державін, зокрема, у вірші «Сільське життя» – «Богат, коль Лель и Лада // Мне дружны...». У іншому державінському вірші («Бій») Лель озброєний луком і стрілами, що є очевидним наслідуванням татишевської версії. Пушкін у загальновідомій поемі писав про «Людмилу-прелесть и Руслана, и Лелем свитый им венец». Лермонтов у поемі «Олег», описуючи якесь похмуре місце, зазначає, що «песня Лады никогда не приносилась сюда». Нарешті, у славетній драмі Островського «Снігуронька» та однойменній опері Римського-Корсакова ім'я Лель промовисто носить молодий пастух – співак, красень та знавець кохання.

Богиня Дана. Художник Віктор Крижанівський.

ний припустив, що колись «лада» означало «рівня», «пара»).

Не менш ефективно Потебня розправився з Лелем та Полелем. Різноманітні «лелі» слов'янських пісень виявилися у одних випадках величальним вигуком на весіллі, у інших – спотвореним «алілуйя», у третіх – виявом розпачу (як-от українське «ой, леле!»). Підсумок цих міркувань був такий самий, як і у випадку з Ладою: для якогось певного висновку фактів недостатньо. Що ж до слова «полелю» (або «полелюм»), то воно, на думку дослідника, взагалі не має власного значення, і його слід трактувати як частину усталеного граматичного обороту, що означає подовженість дії. Коротше кажучи, «лелю-полелю» є чимось на зразок «тягнуть-потяг-

пісень слово «лада» виявилось просто зверненням до нареченого, а до решти текстів, як довів Потебня, воно потрапило вже суто механічно, без усвідомлення значення, в якості традиційного приспіву. Загальний висновок був такий: слово «лада», безсумнівно, збереглося у фольклорі з давніх часів, але для точної його етимологізації даних не вистачає, не можна навіть визначити його грамати-

чну форму (вче-

нуть» у відомій казці про ріпку.

Аргументи Потебні справили належне враження і були прийняті науковим світом. В енциклопедії Брокгауза і Єфрона прямо вказувалося, що Лель і Лада віднині «виключені з числа слов'янських богів». Але міф так і не було остаточно розвіяно, та Потебня і не намагався це зробити у масовому порядку, адресуючи свою працю лише колегам-етнографам. Його докази займали усього кілька сторінок великого двотомника і були викладені сухою науковою мовою, з безліччю посилань та скорочень, тож пересічному читачеві досить складно було їх знайти і ще складніше зрозуміти. До того ж Потебня не стверджував категорично, що давні слов'яни не вірили у Ладу та Леля, а лише довів, що з наукового погляду припускати існування таких вірувань немає жодних підстав. Звичайно, для науковців це рівноцінні речі, а от для решти...

Втім, наука не стоїть на місці, і цілком можливо, що колись з'являться нові – наукові! – докази, які дозволять переглянути ставлення до «псевдобогів». Принаймні, щодо Лади таку спробу зробив відомий вчений Борис Рибаків ([135], с. 393–416), дійшовши висновку, що «жодних перешкод до визнання праслов'янської стародавності Лади немає». Але колеги поки що не поспішають розділяти переконання Рібакова.

Якщо стосовно Лади ще можлива якась дискусія, то з «богинєю води» Даною справа значно простіша, незважаючи на те, що Потебня нічого про неї не писав. Річ у тім, що не писав він з дуже поважної причини – у його часи вірувань у Дану просто не існувало, оскільки ця богиня вигадана вже у ХХ столітті. Як було досить переконливо доведено ще багато років тому [149], її також породили незрозумілі народні прислівки – «ой, дану», «шіді-ріді-дана» та інші, – скомпільовані з елементами інших культур за принципом звукової подоби. Своєю жіночністю Дана зобов'язана індійській прабогині Дану, уособленню «жіночої потенції», а «сферою від-

повідальності» – іранському кореню *dan*, що означає «вода, річка, течія». Від цього кореня походять назви багатьох східноєвропейських річок, зокрема Дон, Дніпро, Дунай, Дністер та ін. З появою «богині Дани», як і слід було чекати, усі ці назви стали виводити від її імені.

Треба гадати, пізніше до цієї українсько-індійсько-іранської компанії додалася ще кельтська богиня-матір Дана (Ана), яка дала назву ірландським племенам та шотландській річці Дон, і яку вважають спорідненою римській Діані (Артеміді). Так наша Дана увійшла ще й до числа «творців світу».

Годі й казати, що усі пригоди новоствореної богині позбавлені будь-якого наукового сенсу. Що ж до «дани» з українських пісень, то етимологічні дослідження, про які розповідається у тій-таки статті [149], привели до чіткого висновку: це слово пов'язане з санскритським коренем *dhan* – «звучати, співати» – і означає власне «пісню» (як у багатьох східноєвропейських мовах – згадайте хоча б молдавську «дойну»). Втім, про пісню теж іноді кажуть, що вона ллється – так само як і вода...

26. РУСАЛІЇ

Русалії – давньослов'янські обрядові свята, присвячені русалкам.

На переконання більшості сучасних етнографів, у цьому твердженні все поставлено з ніг на голову. Насправді ж спочатку з'явилися русальні свята, а вже за ними були названі русалки [69]. Можна вважати доведеним, що давньослов'янські русалії походять (через Візантію та Балкани) від давньоримського свята *розалій*, основним реквізитом яких були вінки з троянд (*rosa* латиною), а головним ритуалом – згадування померлих родичів. Походження русалій від чогось «руського»

«Русалка на ветвях сидит»... Не зовсім зрозуміло, навіщо водному створінню лізти на дерево і як воно може це зробити, не маючи ніг. Але Пушкін нічого не переплутав, просто у його часи русалок уявляли ще без обов'язкового рибацького хвоста. Іван Білібін. Русалка на дереві, 1934 р

малоймовірне, бо це свято ще раніше, ніж на Русі, було поширене у Болгарії, де досі збереглися географічні назви, пов'язані з русаліями (як-от Русалійські проход). Русалії як пережиток язичництва засуджував ще в XII столітті Кирило Туровський; чимало інших текстів XIII–XVIII століть також містять негативну оцінку русалій. Проте «поганський» звичай виявився доволі стійким, проіснувавши поряд з християнськими

святами чи не до середини XX століття.

Святкувалися русалії у дні між Вознесінням та Трійцею; цей проміжок називався русальним тижнем, а чоловіки, які брали участь у святах, – русальцями. А от жінки русалками, вочевидь, не називалися – слово «русалка» документально зафіксоване лише з середини XVIII століття. Першим цю назву згадує Василь Татишев у «Історії російській»^{*}. З того ж часу почало поширюватися і традиційне уявлення про русалку як про красуню з рибацьким хвостом замість ніг. Натомість

^{*} Шоправда, Татишев посилається на більш ранніх авторів XVII століття – далматського історика Мавро Орбіні (який вважав русалок аналогом грецьких німф) та руського святителя Димитрія Ростовського.

наші предки, як свідчать численні етнографічні дослідження, уявляли жіночих духів води у найрізноманітнішому вигляді – від вічно молодих красунь до потворних старезних мегер, причому хвіст зовсім не був їхнім неодмінним атрибутом. Називали їх теж по-різному – водяниці, лоскотухи, купалки тощо. Істотною відмінністю цих духів була сезонність появи: з'являлися вони, за віруваннями, у період квітнення жита, тобто якраз перед Трійцею, на русальному тижні – і саме через це, вважають дослідники, за ними й закріпилася загальна назва русалок.

27. БЕРЕГИНИ

Берегині – добрі духи-охоронці у давньоруських язичників.

Це правдоподібне, але науково не обгрунтоване твердження, адже «берегиня» може означати як «та, що береже», так і «та, що живе на березі». На жаль, остаточного висновку щодо функцій берегинь у язичницьких віруваннях поки що зробити не можна через те, що згадки про них у давніх текстах нечисленні та невизначені.

Так, в одному зі списків «Слова про ідолів»^{*} зазначається, що ще до Перуна та Рода слов'яни «клали требу упирем и берегиням». Чомусь з цього уривка прийнято виводити, що берегині протиставлялися упирам, тобто вважалися «добрими» істотами. Насправді ж є очевидним, що чіткого протиставлення тут нема, і з таким самим успіхом можна припустити протилежне – що берегині були не кращі за упирів, оскільки теж вимагали жертвопринесень. У іншому списку до упирів та берегинь додаються ще мертві немовлята; відомі

^{*} «Слово про ідолів» – зроблений на Русі у XII столітті переклад повчання Григорія Богослова, до якого перекладач додав власні викриття місцевих язичницьких вірувань.

*«Берегиня» на київському Майдані Незалежності.
Скульптор Анатолій Куц*

також списки «Слова», де берегинь називають «верегинями» чи «перегинями», що, втім, не додає ані крихти до їх характеристики. З інших списків XIV століття ([171], с. 30) дізнаємося, що язичники молилися «огневи и каменяю и рекам и источником и берегыням», і що берегинь тих було 27 («тридевят сестриниц»), але знов-таки нічого не можемо сказати про їх орієнтацію у протиборстві добра і зла.

Отже, переконання, що «берегиня» повинна когось «оберігати», є лише гіпотезою, не більш ймовірною, ніж інша, яка виводить цю назву від «берега», стверджуючи,

що берегині були різновидом водяних духів і мешкали на берегах річок. Ще одна версія бере за основу первісну форму «брег», яке колись означало не лише берег, а ще й гору, і на цій підставі оголошує берегинь річковими і гірськими німфами.

Після XV століття берегині взагалі перестають згадуватися у будь-яких текстах, крім суто наукових. З живої мови XX століття слово «берегиня» теж практично зникло. Його відродження відбулося лише у середині 80-х років XX століття із

майже одночасною появою двох книг з такою назвою. Збірка «сільських» нарисів Василя Скуратівського [141] та альтернативно-історичний роман Василя Рубана [133] набули великої популярності не випадково. На думку етнологів, декларована в обох творах ідея Берегині як матері-заступниці, охоронниці споконвічних традицій (як на побутовому, так і на суспільному рівні) одразу знайшла палкий масовий відгук, оскільки ідеально вкладалася у систему цінностей, властивих українському менталітету [68]. Відтак блискавично поширилися фантастичні уявлення: спочатку про берегинь як добрих духів*, потім про праслов'янську богиню Берегиню, уособлення українського матріархату, і врешті про прадавній символ нації – Матір-Берегиню, за скульптурне зображення якої вже приймають жіночу постать, що увінчує колону на київському Майдані Незалежності.

28. ХАРАКТЕРНИКИ

Козаки-характерники були непереможними бійцями, бо володіли екстрасенсорними вміннями.

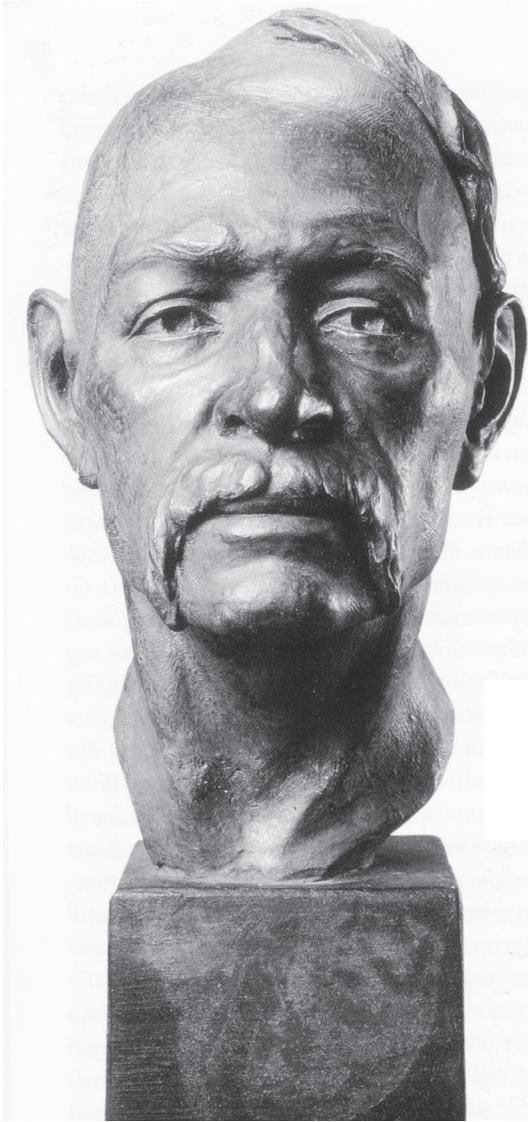
Козаки-характерники існували виключно у народних казках та козацьких легендах, а уся нинішня література про їх надприродні здібності та бойові дії в якості своєрідного запорозького спецназу – лише сучасна інтерпретація тих самих легенд. Жоден дослідник історії та побуту Запорозької Січі словом не прохоплюється про загони характерників, які брали б участь у битвах, займалися розвідкою чи виконували спецоперації. Немає документів, які б засвідчували ді-

* До популяризації берегинь долучився і кумир тодішньої інтелігенції, російський письменник Володимир Орлов, якого називали «другим Булгаковим» за роман «Альтист Данілов». 1988 року Орлов опублікував у журналі «Новый мир» роман «Аптекарь», де берегиня-оберігачка була одним з головних персонажів.

яльність чи бодай існування характерників. Якби козаки завдяки характерникам виграли хоч якийсь бій, про це були б згадки у літописах чи мемуарах, причому не виключено, що очевидець подавав би це як втручання надприродних сил чи Господнє диво – але воєнні історики не вбачають у козацьких війнах нічого такого, що можна було б інтерпретувати як подвиги характерників. Не згадують про них і вороги козаків – поляки, турки, московити, – які, здавалося б, мали найбільше потерпати від характерників, боятися їх і розробляти заходи боротьби з ними.

Стривайте, може запитати читач, а як же свідчення Дмитра Яворницького, на яке посилаються геть усі сучасні апологети характерництва? Адже Яворницький розповідав про козаків, що «... серед них завжди були так звані «характерники», котрих ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, не брали. Такі «характерники» могли відмикати замки без ключів, плавати човном по підлозі, як по морських хвилях, переправлятися через ріки на повстині чи рогожі, брати голими руками розпечені ядра, бачити на кілька верстов навколо себе за допомогою особливих «верцадел», жити на дні ріки, залазити й вилазити з міцно зав'язаних чи навіть зашитих мішків, «перекидатися» на котів, перетворювати людей на куші, вершників на птахів, залазити у звичайне відро й пливти в ньому під водою сотні і тисячі верстов».

Саме у такому вигляді зазвичай цитують Яворницького у статтях на доказ існування характерників. Однак таке цитування є свідомим пересмикуванням, оскільки вилучення початку фрази повністю перекручує її сенс. Насправді ж Яворницький пише: «Для того, чтобы напугать или устрашить врага, запорожцы нередко сами распускали о своей силе и непобедимости невероятные рассказы и заставляли верить в то других. Говорили, например, что...» ([182], с. 236). І далі вже йде вищенаведений текст про різноманітні казкові

Про славетного кошового отамана Івана Сірка також розповідали, що він був характерником, зокрема вмів перетворюватися на вовка та лишатися невразливим для ворожої зброї. Реконструкція за методом Михайла Герасимова. Автор Галина Лебединська

вміння характерників. Як бачимо, варто лише коректно процитувати джерело, щоб пересвідчитися: найавторитетніший дослідник запорозького козацтва не тільки ніде не підтверджував існування характерників, а навпаки, усі розповіді про них вважав цілковитою вигадкою.

Ще одна згадка про характерників у Яворницького відноситься до походу 1583. року гетьмана Самуїла Зборовського. Гетьман хотів стратити недисциplinованого козака, який під час переговорів з татарами вистрілив у парламентаря, але за винуватця вступилося усе військо, оскільки він «считался «характерником», т. е. человеком, умевшим заговаривать вражеские пули и делать их безвредными для себя лично и для всего

отряда, где он находился» ([183], с. 58). Зрозуміло, реальність характерництва ця історія жодною мірою не доводить: мова тут йде не про характерника (справжній чаклун міг легко позбутися небезпеки, продемонструвавши гетьманові свої здібності), а про людину, яку козаки абсолютно бездоказово відрекомендували як характерника. Певна річ, щоб врятувати товариша, запорожці і не таке могли вигадати.

Люблять міфотворці посилатися і на іншого «свідка» – Пантелеймона Куліша, який буцімто змальовував характерників у своїх «Записках о Южной Руси». Але при цьому забувають зазначити, що ця праця – насамперед збірка фольклору, і Куліш, зрозуміло, вів мову про характерників як про фольклорних персонажів. «Много говорили запорожцы и о силе своих богатырей. Богатыри у них были такие, каким равных нигде не было», – пише Куліш. Дуже важко не помітити тут іронії, а ще важче витлумачити цю фразу як історичне свідоцтво.

Водночас немає сумніву (досить почитати того ж таки Яворницького), що індивідуальні бойові навички багатьох козаків були надзвичайно високими, тож природно, що найвправніші серед них дійсно могли утворювати «загони особливого призначення» для вирішення важливих тактичних завдань. Певно, досконалість цих «суперменів» у мистецтві війни справляла таке враження, що товариші починали шанобливо називати їх чаклунами, чарівниками, характерниками тощо. Але чи впливає з цього, що вони й справді були чаклунами? Якщо якогось фехтувальника газетярі називають «чародієм клинка», чи означає це, що він має магічні здібності? Якщо непереможний спортсмен-борець отримує прізвисько «Термінатор», чи означає це, що кіборги-вбивці існують насправді?

Звичайно, ніхто не забороняє розповідати, що характерники становили особливий клан бійців, як-от ніндзя у Японії;

що вони володіли масовим гіпнозом та знали різноманітні психотропні засоби; що вони навчилися використовувати свій мозок ефективніше, ніж звичайні люди, і таке інше. Цей літературний жанр давно відомий і називається «фентезі»: казкові персонажі тут виступають як справді існуючі сусіди людського суспільства. Наука ж більш реалістична і тому обмежується, наприклад, «Антологією українського міфу», де характерники посідають належне місце поміж знахарів, ворожитів, крутильників, вовкулаків, упирів та інших недружніх до звичайної людини істот ([9], с. 314–322).

29. ОПРИШКИ

Опришки героїчно захищали інтереси простого народу.

Опришки були професійними бандитами, а статус «народних героїв» чи «народних месників» отримали вже у радянській популярній та шкільній літературі. Втім, у цьому випадку комуністичні ідеологи не нав'язували свою точку зору, а лише розвинули народні уявлення про опришків – адже у фольклорі карпатські розбійники здавна відомі як «борці за справедливість» та «захисники простого люду».

Для фольклору це абсолютно природно – парадоксальна ідеалізація «шляхетних розбійників» на кшталт Робін Гуда характерна для будь-якого суспільства, де станова нерівність є причиною нерівності майнової. Широкий загал завжди певен, що представники еліти нажили своє добро нечесним шляхом, ошукавши та обікравши «низові» стани. Тому неможливе населення переважно співчуває грабіжникам, які, відбираючи майно у багатіїв, начебто відновлюють якусь вищу справедливість. А щоб виправдати розбишак, які, врешті, порушують не лише людські закони, а й Божі заповіді, народ приписує їм шляхетні наміри – мовляв, убивають вони тільки особливо жорстоких

Старовинне зображення опришка – портрет
Олекси Довбуша

експлуататорів, а все награване роздають бідним.

Але народні перекази – це одне, а об'єктивна наукова інформація – зовсім інше. Так от, починаючи з XVIII і аж до 30-х років XX століття, діяльність закарпатських «народних месників» надзвичайно добре задокументована – поліційні та судові справи, свідчення потерпілих, звіти слідчих, вироки судів тощо.

Прискіпливий аналіз цих джерел [23] доводить безсумнівну легендарність масових уявлень про опришків. Зокрема, не збереглося жодних повідомлень про їх «благодійні» вчинки. Навпаки, народні оповідання непрямо заперечують це: якщо, наприклад, славетний Олекса Довбуш безкорисливо роздавав награване майно селянам, звідки ж узялися знамениті «Довбушеві скарби», які досі шукають аматори?

Натомість з судових документів випливає, що жертвами опришків раз-у-раз ставали не представники правлячих верств, не гнобителі-іноплеменники, а звичайні, не такі вже й заможні, селяни, яких грабували просто на дорозі, або вдершись уночі до хати. Опришки займалися здирицтвом, виступали у ролі найманих вбивць, викрадали худобу з сільських пасовиськ, просто бешкетували – і все це ні з якого боку не

вкладається в образ шляхетних героїв. Справжній благородний месник принаймні намагався б обійтися без зайвої крові. Опришки ж відзначалися надзвичайною жорстокістю, яка знайшла відображення як у документах, так і у легендах.

Не витримує критики і твердження про класовий характер опришківства, яке начебто було частиною визвольного селянського руху. Ясна річ, опришківство являло собою стихійний прояв класової боротьби, але навряд чи воно було спрямоване на визволення селян, не кажучи вже про зміну існуючого ладу. У селянських повстаннях опришки участі не брали, не висували панам вимог поліпшити становище селянства, самих селян зневажали та принижували. Коли на Закарпатті у 1919 році було встановлено радянську владу, лісові «борці за свободу бідняків», повністю проігнорували цю подію, спокійнісінько продовжували свій кримінальний спосіб життя.

Опришки дійсно нищили та грабували класових ворогів простого народу, але робили це заради власного збагачення, а не тому, що були захисниками цього народу чи якимось боролися за його інтереси. Скоріше можна казати про зворотнє явище: простий народ всіляко захищав інтереси опришків. Їх переховували, годували, попереджали про поліцейські засідки, надавали медичну допомогу. Але психологічно більш вірогідно, що у основі цих дій лежала не вдячність за якийсь там міфічний захист, а природна у подібній ситуації суміш поваги та остраху*. Селяни та міщани не могли не боятися опришків з їх репутацією готових на все жорстоких убивць, але водночас поважали їх як людей, які не бояться влади і карають панів, – тобто реалізують те, про що пересічний бідняк

* Знаменитий опришок початку ХХ століття Микола Шугай славився тим, що щедро платив за клопіт селянам, у яких переховувався. Але навряд чи це можна назвати «захистом бідних», тим більше що згоди на своє перебування Шугай ні в кого не питав, а відмовити йому, звісно, ніхто не наважувався.

завжди мріє, але зробити не наважується.

Тож ніде правди діти – серед бідних селян та міщан опришки дійсно були надзвичайно популярними (як ті ж робінгудівські «вільні стрільці» чи сицилійські мафіози), і народ розповідав про них як про героїв, наділяючи шляхетними рисами та надприродними зібностями. Реальні ж опришки, хоч якими вони були вмілими вояками, мали небагато спільного зі своїми фольклорними образами і долею народу ніколи не переймалися. Можливо, саме враховуючи феномен цієї дивної односторонньої любові, сучасні історики ([184], с. 484) застерігають від спрощеного погляду на опришків як на банальних кримінальних злочинців.

30. УКРАЇНСЬКИЙ МАТ

Українська нецензурна лайка має російське походження.

З появою кількох фундаментальних досліджень на тему

Листівка початку 1900-х років. Художник Василь Гулак.

українського мату ця усталена думка має бути переглянута. Лінгвістичний аналіз нецензурної лексики доводить, що шість основних так званих матірних слів (решта – лише похідні форми та евфемізми) здебільшого мають індоєвропейське походження, є спільним надбанням усього слов'янського світу і поширені у багатьох слов'янських мовах ([145], с. 100, 196, 234, 247, 280, 392). Українська мова не становить тут якогось винятку. Водночас є чимало свідчень про те, що лайка в українському побуті обмежувалася численними табу – заборонялося лаятися в хаті, під час випічки хліба, поблизу води тощо. Відтак відомий вираз «лаятися по-московському», який часто наводять на доказ відсутності обценізмів у народній українській мові, слід трактувати інакше – він означає не «вживати матюки, яких не знають цнотливі українці», а «матюкатися тоді, коли виховані українці цього собі не дозволяють».

31. ГІМН УКРАЇНИ

Державний Гімн України починається зі слів «Ще не вмерла Україна».

Так досі вважають більшість громадян, хоча достатньо лише раз проспівати національний гімн за офіційним текстом, щоб пересвідчитися: він починається зі слів «Ще не вмерла України і слава, і воля» [48]. Разом з тим гасло «Ще не вмерла Україна» вже давно живе окремим життям, ставши одним з національних брендів і навіть надбанням попкультури (в одній з пісень Верки Сердючки).

Звідки ж пішла ця різниця у відмінках? Як відомо, слова майбутнього національного гімну України написав 1862 року Павло Чубинський (згодом його вірш поклав на музику композитор Михайло Вербицький). У початковому тексті стояло саме «Україна», тому багато дослідників вважають, що на

Музика М Вербицького
Слова П Чубинського.

Шевченко.

Ще не вмерла У кра-ї на
ні слава ні во-ля
ще нам бра-тя мо-ло-ді-ї
усь міх неть ся до-ля
Зги-нуть на-ші во-ро-женьки
як ро-са на сон-ці
за-па-чу-єм і ми братя
у сво-їй сто-рон-ці.
Ду-шу ті-ло ми по-ло-жим
за на-шу сво-бо-ду,
і по кажем, що ми бра-тя
козачько-го во-ду!

Текст і ноти «Ще не вмерла...» на поштовій листівці, випущеній у Празі у 1920-ті роки

створення вірша Чубинського надихнув гімн польських патріотів «Єще Польська не згінела» – звідси й перший рядок, який водночас став назвою пісні.

Пісню «Ще не вмерла...» співали у різних варіантах, текст кілька разів намагалися вдосконалити, але слово «Україна» завжди лишалося у називному відмінку. Пісня, дуже популярна серед діячів національно-визвольного руху, після 1917 року стала одним з неофіційних національних гімнів поряд із Шевченковим «Заповітом». У роки відродження національної свідомості слова «Ще не вмерла Україна» були більш ніж доречними. Але під час формування новітньої української державності на початку 90-х років ХХ століття вони викликали гостру дискусію серед парламентарів, бо, на думку більшості, вказували на слабкість країни та доводили існування в українців комплексу меншовартості.

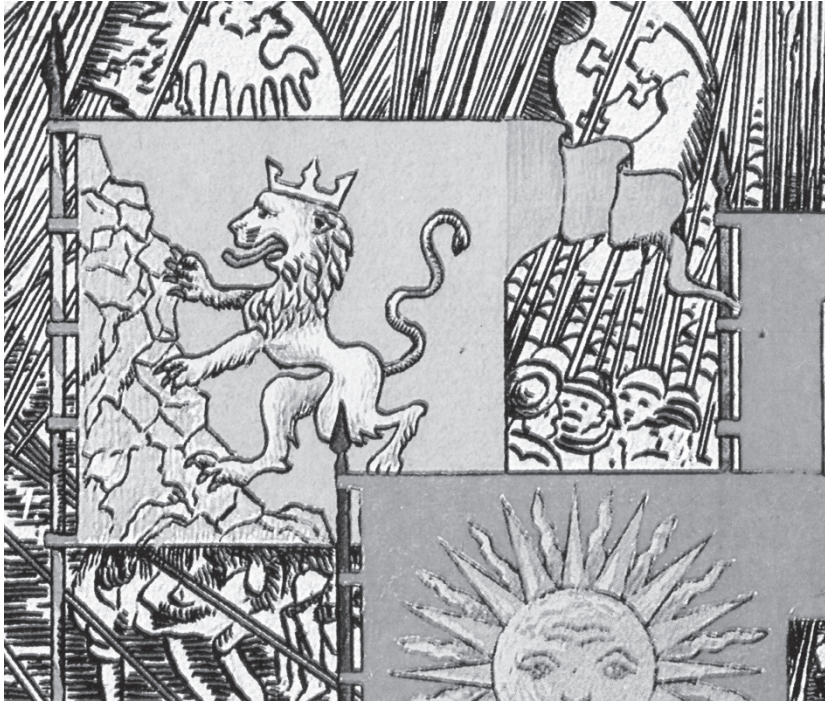
Дійшло до того, що дванадцять років Державний Гімн існував лише у вигляді музики, без офіційного тексту. Лише 4 березня 2003 року Верховна Рада затвердила текст гімну, в якому відмінок слова «Україна» було змінено з називного на родовий [146].

32. ПРАПОР УКРАЇНИ

Державний прапор України – жовто-блакитний.

У цьому досі переконані широкі маси, хоча, згідно з Конституцією та постановою Верховної Ради від 28 січня 1992 р. [126], Державним Прапором України є синьо-жовтий двоколер. Причина помилки очевидна: поява новітнього прапора є наслідком перемоги національно-патріотичних сил, а ці сили радянська пропаганда десятки років пов'язувала з жовто-блакитним «петлюрівським» прапором.

Саме тому більшість державних прапорів, які ми бачимо,

Прапор з гербом Львівської землі початку XV століття. Реконструкція Костянтина Гломозди. Художник Олександр Білецький

– прапори біля державних установ, прапорці на автомобілях, стяги над натовпами мітингувальників тощо, – не дуже підходять під визначення «синьо-жовтих», а скоріше є блакитно-жовтими. Оскільки насиченість кольорів прапора досі законодавчо не визначена, виробники забарвлюють полотнища у будь-які відтінки на власний розсуд, найчастіше використовуючи для верхньої смуги «звичний» блакитний (або блідо-синій) колір.

Цікаво, що, на думку незалежних експертів [105], блакитний колір з погляду естетики найбільш пасує до жовтого, а верхня блакитна смуга, на відміну від синьої, не пригнічує нижню жовту. Тому пропонується, не змінюючи конституційного визначення кольорів, запровадити для верхньої смуги

ги біло-синій, якнайближчий до блакитного, відтінок.

Ще одна поширена помилка щодо прапора полягає в тому, що його верхня смуга завжди символізувала небо, а нижня – пшеничне поле. Насправді ж національні кольори, за загальноприйнятою думкою, походять від золотого лева на синьому тлі*, який був гербом Львівської землі ([33], с. 52), а в середині XIX століття став одним з символів національного руху на Львівщині. Сучасне ж трактування барв набуло популярності лише під час спалаху визвольних змагань навесні 1917 року. Втім, попри свою хибність, цей міф дуже корисний для патріотичного виховання, оскільки допомагає дітяхам запам'ятати послідовність смуг.

Але навіть правильне тлумачення походження кольорів не припиняє дискусій, пов'язаних з українським двоколом. Вважається, наприклад, що назва «жовто-блакитний» склалася історично і зумовлена певними геральдичними законами, згідно з якими барви горизонтальних смуг у назві прапора завжди перераховуються згори донизу, а розташування смуг відповідає правилам перенесення на прапор кольорів львівського земельного герба. Поширена також думка, що саме жовто-блакитний прапор був затверджений Центральною Радою у 1918 році в якості першого державного, а вже потім, за наказом гетьмана Скоропадського, кольори поміняли місцями.

Насправді ж обидва ці уявлення викликають обґрунтовані сумніви [34]. По-перше, загальних геральдичних законів щодо прапорів не існує (взагалі, прапорами займається інша наука – вексилологія), а ті правила, на які посилається міф,

* Лев, що спинається на скелю, був емблемою галицьких князів принаймні з початку XIV століття. Його зображення збереглося на тогочасних князівських печатках – звичайно, без кольорових елементів, натомість вже в Грюнвальдській битві 1410 року брали участь львівські кіннотники під блакитною корогвою з жовтим левом.

використовувалися лише деякий час в Німеччині та частково в Австро-Угорщині, і навіть там не виходили за межі звичайних рекомендацій щодо відзначання місцевих свят. По-друге, офіційні документи про затвердження кольорів державного прапора УНР чи Гетьманату не приймалися (ті, що відомі, стосуються лише флотських прапорів). Тому над українськими маніфестаціями тих часів майоріли знамена як жовто-блакитні, так і блакитно-жовті, синьо-жовті чи жовто-сині найрізноманітніших відтінків. І називали їх не за якимись маловідомими правилами, а як доведеться, тобто послідовність смуг аж ніяк не впливала на назву прапора, тож міняти цю послідовність, та ще й офіційним шляхом, не було жодного сенсу.

РЕЧІ

**МОЩІ СВЯТОЇ ВАРВАРИ
БІБЛІОТЕКА ЯРОСЛАВА МУДРОГО
ФРЕСКА «СКОМОРОХИ»
ПРАХ ЮРІЯ ДОВГОРУКОГО
ЛИСТ ЗАПОРОЖЦІВ ДО СУЛТАНА
ВИШИВАНКА
«ВЕЛЕСОВА КНИГА»
ПЕРША ЄВРОПЕЙСЬКА ЕОМ**

33. МОЦІ СВЯТОЇ ВАРВАРИ

Моці святої Варвари привезені до Києва з Константинополя на початку XII століття.

Неодмінним персонажем цієї історії є візантійська принцеса Варвара Комнін, дружина князя Святополка Ізяславича, яка начебто і привезла з собою безцінну реліквію*. Оповідь про це увійшла до усіх дореволюційних путівників по Києву, її й зараз виголошують усі екскурсоводи біля Михайлівського Золотоверхого собору, де зберігалися моці**. На жаль, легенда ця не підтверджена жодними достовірними повідомленнями. Зокрема, мовчать про неї всі давньоруські літописи, натомість незаперечно спростовують візантійські хроніки – згідно з ними імператор Олексій

* Діва Варвара, за легендою, жила на межі III та IV століть. у місті Геліополі (сучасний Баальбек в Лівані). Вона була дочкою грецького вельможі Діоскора і такою незрівняною красунею, що батько тримав її у замкненій вежі. Внаслідок самотніх роздумів та спостережень з верхівки вежі Варвара почала сумніватися у тому, що світ створили язичницькі боги. Пізніше, коли їй врешті дозволено було виходити у світ, дівчина зустрілася з жінками-християнками, а ті привели її до християнських священників. Навернувшись до істинної віри, Варвара відмовилася брати шлюб, бо вирішила присвятити себе Богові. На знак цього у купальні, яку споруджували для неї, наказала зробити не два вікна (що символізували язичницькі Сонце й Місяць), а три (на честь Святої Трійці). Там вона прийняла і таємне хрещення. Дізнавшись про це, розлючений Діоскор схопив нещасну і піддав нечувано жорстоким тортурам, а потім власноруч відрубав їй голову. Вважається, що сталося це у 306 році. День Варваро-великомучениці відзначається 4 грудня за старим стилем.

** Після знищення Михайлівського Золотоверхого монастиря у 1936 році моці деякий час зберігалися в Києво-Печерській лаврі, а під час німецької окупації – у вцілілих михайлівських будівлях. У 1945 році їх перенесли до Андріївської церкви, а після її закриття у 1961 році – до Володимирського собору.

*Рака св. Варвари
у Володимирському соборі Києва*

Комнін, який буцімто був тестем Святополка Ізяславича, справді мав чотирьох дочок, але жодна з них не звалася Варварою і не брала шлюб з київським князем. А як могло трапитися, що про передачу реліквії такого рангу ані словом не прохопився жоден візантійський автор? Недостовірність легенди визнають навіть історики православ'я, які значно більше за «світських» науковців займалися цим питанням [73].

За розвідками Миколи Жарких [45], першоджерелом усіх розповідей про київські мощі святої Варвари

Геліопольської слід вважати уяву Феодосія Софоновича, ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря в середині XVII століття. У його хроніці, завершеній у 70-ті роки XVII століття, сказано: «від старих людей маємо повість, що правнуку святого Володимира, великому князеві Михайлу-Святополку, що володів Києвом, ці мощі святої Варвари було надіслано у дар від грецького царя...» ([144], с. 262–264). Що то за «старі люди», які пам'ятають події півтисячолітньої давнини, хроніст не розповів, а зникнення відповідних літописних джерел пояснив запустінням Києва після монгольської навали. З того часу до масової свідомості почала вкорінюватися думка, що реліквія з'явилася в Києві ще до його розорення монголами, а у часи занепаду міста десь переховувалася. Остаточну ж версію легенди, де вже діяла викликана з небуття Варвара Комнін, сформулював 1695 року святитель Димитрій Ростовський у своїх «Четьях-Мінеях» ([39], с. 75–97).

Втім, спростовуючи релігійну легенду, не варто забувати, що нетлінне тіло існує насправді і після 400-річного поклоніння є незаперечною святинею незалежно від того, чи дійсно це свята Варвара Геліопольська. Тому неабиякий інтерес становить реальна історія появи мощів у Києві, також розслідувана Миколою Жарких. Виявляється, перше свідчення про нетлінне тіло юної дівчини на ім'я Варвара надав радник польського короля Стефана Баторія Лаврентій Мюллер, який відвідав Київ 1581 року, а 1585 згадав про це у своїй книзі ([101], с. 59), де між іншим зауважив, що місцеві жителі вважають мощі тілом святої Варвари, і натякнув, що особисто він в цьому сумнівається. До остаточного затвердження міфу лишалося понад сто років...

34. БІБЛІОТЕКА ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Київський князь Ярослав Мудрий заснував першу на Русі бібліотеку.

На честь цієї бібліотеки встановлено пам'ятний знак на території київського Софійського собору, а факт її існування не викликає сумнівів і вважається доказом високого культурного розвитку Київської Русі. Суперечки на популярному рівні ведуться лише з приводу кількості книг у бібліотеці, а також щодо того, чи збереглася вона до нашого часу, і якщо збереглася, то де саме її шукати.

З наукового ж погляду всі ці дебати позбавлені будь-якого сенсу, оскільки базуються лише на припущеннях, вигадках та безпідставних гіпотезах. Наука повинна оперувати виключно документальними свідченнями, а вони щодо Ярославової книгозбірні обмежуються короткою літописною фразою зі статті 1037 року: «Ярослав же любив книги і, многи списавши, положив у церкві святої Софії». Беззаперечно з цього тексту можна вивести лише те, що за Ярослава у Києві діяв скрипторій – центр перекладу та переписування книг, – і що виготовлені там книги зберігалися у Софійському соборі. А от які саме були ці книги, скільки нараховувалося «одиниць зберігання» та хто ними користувався – точно сказати неможливо.

Виходячи з загальних уявлень про культуру середньовічної Русі ([184], с. 76–79), найвірогідніше, що у Софії існував звичайний склад книжок (переважно релігійного змісту), можливо, подібний за функціями до сучасного бібліотечного колектора. Частина софійських книг напевно використовувалися для богослужінь у соборі. Про бібліотеку ж у сучасному розумінні – з каталогом, читальним залом та загальним доступом – не може бути й мови.

Але якщо літопис не дає обґрунтованих підстав казати про якусь бібліотеку, чому взагалі почалися ці розмови? Річ у

тім, що про Ярославову книгозбірню згадується у ще одному творі – «Історії русів»^{*}, складеній на початку XIX століття і

^{*} «Історія русів або Малої Росії» – анонімний твір кінця XVIII або початку XIX століття, який пропагує ідею української державної незалежності. Щодо авторства «Історії русів» існує щонайменше десятків гіпотез; такі самі розбіжності існують і щодо часу її написання. У списках вона відома з 20-х років XIX століття, а вперше вийшла друком 1846 року.

Формально «Історія русів» являє собою хроніку правління українських гетьманів 1506–1769 років з коротким історичним оглядом попередніх століть. Втім, хронікою її вважали недовго, оскільки вже у середині XIX століття стало зрозуміло, що невідомий автор суттєво спотворив історичні факти з метою пропаганди власних поглядів. Погляди ж ці полягали у наступному: Мала Русь (тобто Україна) має власну історію, яка сягає праслов'янських часів; малоруси завжди були окремим від росіян народом; малоруська державність є безсумнівним фактом, з яким рахувалися усі європейські країни. Щоб надати більшої переконливості своїм тезам, автор вдався до жанру, подібного до сучасного «фолк-хісторі», тобто використав реальну історичну канву для створення власних візерунків.

«Історія русів» мала величезний вплив на українську та російську інтелігенцію XIX та XX століть – від Гоголя і Шевченка до Грушевського. Але розбіжності «хроніки» з історичними реаліями виявилися настільки очевидними, що вже у 60-ті роки XIX століття дослідники перекваліфікували її з літопису на політичний памфлет. З того часу вона вважається твором суто літературним і практично не розглядається науковцями як історичне джерело. Що не заважає сучасним українофобам піддавати її нищівній критиці саме за історичні вигадки та перебільшення – «стенограми» пишних промов Мазепи чи Полуботка, описи нечуваних перемог козацьких загонів тощо. Цікаво, що великодержавні критики, кепкуючи з оповідей про козацьку добу, водночас радо приймають на віру не менш очевидні помилки, що стосуються періоду Київської Русі.

Найбільше ж дістається «Історії русів» за дві речі: її написано російською мовою і автор жодного разу не називає жителів України українцями, а лише «малоросами». Втім, обидва закиди можна вважати суто риторичними. По-перше, відомо, що на час появи твору

Пам'ятний знак на Софійському подвір'ї на честь бібліотеки Ярослава Мудрого.
Автор Іван Кавалерідзе.

дуже популярній серед широких верств населення. Анонімний автор «Історії русів» повідомляє, що Ярослав Мудрий заснував «главное училище Богословия и других изящных наук, с обширною из Греции выписанною библиотекою». Це і є головний та єдиний «доказ» існування бібліотеки. Але біда у тому, що «Історія русів» давно і переконливо викреслена з числа достовірних джерел – для професійних істориків це не більше, ніж ефектний політичний памфлет.

У 1916 році трапилася ще одна подія, безпосередньо пов'язана з «бібліотекою Ярослава» ([14], с. 35). Під час дослідження підземного ходу на подвір'ї Софійського собору знайшли шматок берести, на якому почерком кінця XVII сто-

українська літературна мова ще не склалася, тож вибору автор не мав. По-друге, українці масово стали називати себе українцями значно пізніше, і це також не є якоюсь історичною таємницею.

ліття було написано: «Аще хто найде сей ход, той найде велий клад Ярослав». Під впливом «Історії русів» археологи одразу вирішили, що «велий клад», тобто «великий скарб», означає саме бібліотеку. Але ні тоді, ні пізніше, ані у Софії, ані у інших місцях (а гіпотез було чимало) не знайшли навіть натяку на якісь давні книги. Через те невтомних шукачів неіснуючої «бібліотеки Ярослава» справжня наука може вважати тільки авантюристами.

Те саме можна сказати і про «обсяг фондів» бібліотеки. Колись кількість її томів оцінювали тисячами, явно не розуміючи, наскільки складним був і скільки часу займав процес виготовлення кожної книги. Сучасні прихильники її реальності називають менше, але так само фантастичне число – 950 книг. І це при тому, що у тогочасній Західній Європі вважалася винятковим явищем бібліотека у 300 томів ([138], с. 139).

35. ФРЕСКА «СКОМОРОХИ»

На відомій фресці з київського Софійського собору зображено гурт скomorохів.

Фреска, яку прийнято називати «Скоморохами», завдяки своїй динамічності та незвичайній тематиці користується чи не найбільшою популярністю серед усього стародавнього стінопису Софійського собору – як релігійного, так і світського. Нагадаємо читачеві, що фрескові композиції XI століття у двох баштах собору унікальні перш за все своїми світськими сюжетами – на них бачимо сцени полювання, прийом у палаці, виступи акторів, змагання на іподромі тощо. Довгий час ці сюжети розглядалися і вивчалися нарізно. Але у 70–80-ті роки XX століття була висунута і неодноразово підтверджена гіпотеза, яка зараз практично не викликає заперечень: усі ба-

Такий вигляд має фреска у софійській башті.

штові фрески Софії пов'язані між собою і присвячені одній темі – візиту княгині Ольги до Константинополя у 957 році ([28], с. 164–204; за іншими припущеннями, ця поїздка відбулася 946 року). Саме Ольгу приймає у палаці імператор Константин Багрянородний, саме на її честь влаштовують ромені мисливські видовища та перегони колісниць, саме щоб її розважити, виступають акробати та грають музики...

І ось тут варто зупинитися та спитати: чому ж Ольгу при візантійському дворі розважають руські скоморохи? Звідки вони взялися у Константинополі? Виявляється, нізвідки – просто перші дослідники фрески (а відкрили її у 1843 році) були впевнені, що вона зображує саме скоморохів, які танцюють та грають на різних інструментах. Справді, через поганий стан стінопису побачити щось інше там було важкувато, тому назва закріпилася і не викликала заперечень аж до 60-х років ХХ ст століття. Не дуже природні для танцюристів пози виконавців списували на рахунок низької майстерності давніх художників.

Фреску традиційно описували таким чином: вгорі зліва музикант, пританцьовуючи, грає на флейті, праворуч від

нього так само витанцьовує ударник з тарілками, далі праворуч двоє сурмлять у довгі сурми, під ними лютніст з лютнею, ще нижче виконавець на щипковому інструменті – лірі, або псалтирі. Ліворуч від лірника скоморох-танцюрист іде навприсядки, ще лівіше інший танцюрист вимахує хусточкою. Зліва від усієї вісімки розпорядник відкриває завісу або двері, щоб впустити чергових учасників дійства – двох борців, які чекають на свій вихід, стоячи у розминочних позах.

Найменш переконливо у цьому трактуванні виглядав опис лівої частини фрески – і двері були на двері не схожі, й фігури «розпорядника» та «борців» видавалися надто сумнівними, бо випадали з загального контексту, а їх дії виглядали вкрай незрозуміло. Але у 1964 році з фрески зняли шари пізнішого олійного фарбування, і разом з ними було знято усі питання щодо цих персонажів ([25], с. 126–140). «Двері» виявилися зображенням пневматичного органа, «розпорядник» – музикантом, що грає на цьому органі, а «борці» – помічниками, які нагнітають у інструмент повітря за допомогою ножних, так званих крокуючих, міхів.

Наявність органа у скоморохів – це вже було досить оригінально і цілком достатньо для того, щоб з'явилися перші серйозні сумніви у правильності початкової версії. Лишалось зробити ще один крок до її остаточного знищення, і невдовзі цей крок був зроблений ([166], с. 143–155). З'ясувалося, що музиканти верхнього ряду не вихиляються в якомусь середньовічному твісті, а добропристойно сидять на лавах. Так само сидять на лавах і нижні «танцюристи», один із яких тримає зовсім не хусточку, а музичний дзвіночок (а були ж гіпотези, що він з якоїсь причини виконує в танці жіночу партію!). Що ж до його уявного партнера, то й він, зрозуміло, не танцює навприсядки, а грає на двох барабанчиках, затиснувши їх між колін.

Отже, на фресці немає жодного танцюриста, самі лише му-

Фреска «Візантійський оркестр». Реконструкція Ірми Тоцької і Анатолія Заярузного

зиканти, причому досить багато, як на ті часи – аж дев'ятеро виконавців при двох помічниках. І тепер значно логічніше припустити, що це не якісь скоморохи-аматори, а професійний оркестр. А якщо згадати про тематичну єдність усіх фрескових композицій, можна зі впевненістю стверджувати, що це не просто оркестр, а візантійський придворний музичний колектив.

Чомусь дехто вважає цей висновок обурливим для давньоруської культури. Тому досі можна почути різні непереконливі пояснення на кшталт того, що на фресці зображені все ж таки руські музики, які буцімто входили до почту Ольги під час візиту (ця версія порушує загальнонауковий принцип Оккама – «не множити сутності без необхідності», тобто не доводити гіпотезу, вигадуючи іншу гіпотезу). Насправді ж візантійська приналежність цього конкретного оркестру зовсім не означає, що подібних інструментів та виконавців не було на Русі – навпаки, збереглися свідчення про придворні оркестри київських князів ([117], с. 59).

Тому їй незрозуміло, з яких причин остаточне трактування фрески не набуло широкого розголосу і чому візантійських оркестрантів досі називають скоморохами – такий підпис стоїть навіть під копією фрески на виставці софійського живопису. Втім, деякі лінгвісти припускають, що слово «скоморох» походить від грецького «скомма» (жарт, витівка), тож якийсь зв'язок все ж таки існує...*.

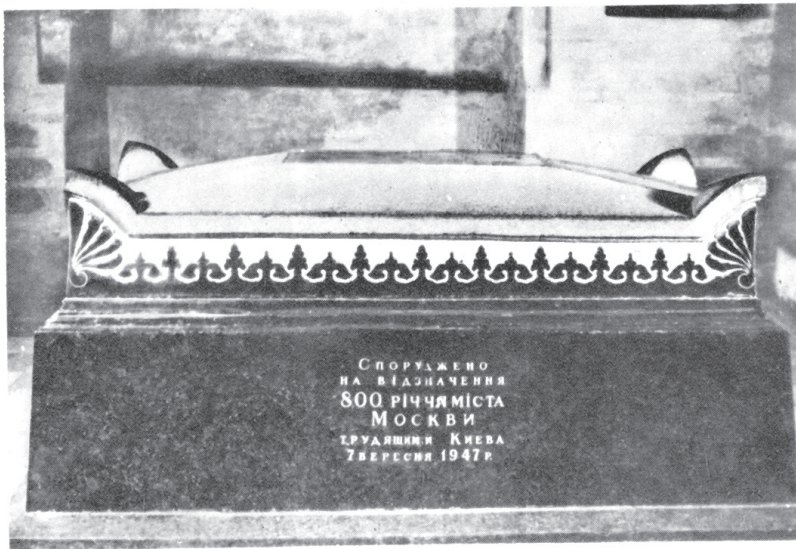
36. ПРАХ ЮРІЯ ДОВГОРУКОГО

Кістки Юрія Довгорукого, знайдені у Києві, зберігаються без належної пошани.

Нерідко цей міф подають у більш конкретній формі, бідкаючись, що «рештки засновника Москви лежать у звичайній картонній коробці на полиці Інституту археології НАН України!» Така коробка дійсно існує і дійсно зберігається у вказаному місці. Але жоден сумлінний археолог чи антрополог не стане ототожнювати кістки з цієї коробки із князем Юрієм Володимировичем, якого, за літописними даними, поховали 1157 року у київському Спаському монастирі. Навпаки, усі наукові життєписи, у тому числі найостанніший ([61], с. 370–372), одностайно твердять, що поховання князя досі не знайдене. Археологічні пошуки поховання Юрія Довгорукого розпочалися ще 1947 року, напередодні 800-ї річниці заснування Москви. Проте, незважаючи на зацікавленість самого Сталіна, успіху ці розкопки не досягли, тож довелося обмежитися спорудженням пам'ятного знака у вигляді саркофага, який встановили у єдиній споруді Спаського монастиря, що збереглася до наших часів, – церкві Спаса на Берестовім. Ця давньоруська церква безліч разів перебудову-

* Відомий словник М. Фасмера заперечує цю етимологію, як і походження «скомороха» від італійського «скарамуччо».

валася, і від XII століття в ній залишився тільки нартекс^{*}, ліву частину якого й було без будь-яких підстав оголошено останнім притулком князя Юрія. Так на багато років закріпився початковий варіант міфу: більшість киян та гостей міста були переконані, що пам'ятник встановлено над справжньою могилою, а трохи обізнаніші краєзнавці запевняли, що хоча поховання там нема, але місце більш-менш точно вираховане за історичними відомостями.

Пам'ятник-саркофаг Юрія Довгорукого

Наприкінці 80-х років XX століття київський археолог Віктор Харламов розпочав нові розкопки навколо Спаса на Берестовім, узявши до уваги, що в давнину церква займала набагато більшу ділянку, ніж тепер. Пошуки за межами сучасної споруди швидко дали результат: у 1989 році було зна-

* Нартекс, або притвор – приміщення одразу за головними дверима храму (у православних церквах – із заходу). У нартексі могли перебувати особи, що з різних причин не мали права заходити до основного приміщення (наоса).

йдено кістяк у шиферному саркофазі. З огляду на те, що у шиферних гробницях зазвичай ховали знатних осіб, це могло бути і поховання Юрія Володимировича. Але більш нічим ця думка не підкріплювалася – у похованні не знайшли речей, що вказували б на його князівський характер, а сам кістяк зберігся настільки погано (до саркофага потрапила вода), що неможливо було з певністю встановити навіть стать небіжчика, не кажучи вже про якусь реконструкцію зовнішності*. Тому кістки й склали до коробки з написом «Саркофаг № 1» і поклали на полицю в очікуванні більш точних експертиз, наприклад генетичної.

У медійних інтерв'ю та популярних лекціях Харламов неодноразово висловлював припущення, що знайшов саме саркофаг Юрія Довгорукого. Але у наукових колах подібних заяв не робив і фахових повідомлень з цього приводу не публікував, отже, звинуватити покійного вже археолога можна хіба що у бажанні сподобатися публіці. Тим не менш його обережні припущення перетворилися у масовій уяві на абсолютну істину, в яку вірить навіть московське керівництво: Моссовет уже звертався до російського президента з пропозицією викупити чи виміняти в Україні «прах основателя Москвы» [104].

Історію про поховання Юрія Довгорукого чи не від самого початку супроводжують ще два, так би мовити, споріднені міфи. Пов'язані вони з тим, що Спаський монастир відомий з літопису як усипальниця Мономаховичів – нащадків Володимира Мономаха, батька Юрія. Як на гріх, невдовзі після «саркофага № 1» експедиція Харламова відкрила побли-

* Невеликий зріст (не більше 160 см) і загальна тендітність кістяка, здавалося б, мали бути вирішальним аргументом, оскільки такі параметри не узгоджуються з відомим описом Юрія Довгорукого як високого й огрядного чоловіка. Проте цей опис не всі науковці вважають достовірним, бо він походить з так званих татищевських відомостей (див. *Держава Романа Галицького*).

зу Спаса на Берестовім ще два давньоруські саркофаги, які отримали номери 2 і 3. У одному з них було знайдено жіночий кістяк, у другому – кістяки чоловіка та жінки. Любителі сенсацій одразу ж зробили «логічний» висновок, що «саркофаг № 2» має бути похованням сестри Юрія Довгорукого Євфимії, а «саркофаг № 3» – похованням його сина Гліба Юрійовича з дружиною. Проте більшість вчених категорично впевнені, що для подібних тверджень немає переконливих підстав [52].

37. ЛИСТ ЗАПОРОЖЦІВ ДО СУЛТАНА

Знамените листування запорожців з турецьким султаном відбувалося насправді.

На переконання істориків, запорожці з султаном ніколи не листувалися, а загальновідомі тексти (погордливе послання султана та глузлива відповідь козаків) є звичайною для XVII–XVIII століть пародією на пишномовне міждержавне листування тих часів. Принаймні в османських архівах (документи в яких зберігалися дуже ретельно) не знайдено навіть вказівок на те, що між імперією і козаками взагалі існували якісь епістолярні контакти [174]. Можна, звичайно, припустити, що лист був настільки образливий для султана, що турки його знищили. Але тоді незрозуміло, звідки узялася величезна кількість списків знищеного листа – хіба що запорожці зробили для розповсюдження кілька копій свого послання, або вивчили його напам'ять і переказували по всіх усядах...

Саме вивчення усього масиву списків «листа запорожців» переконало науковців, що він не є автентичним документом. Річ у тім, що абсолютна більшість громадян знайомі лише з найпоширенішим варіантом листування

([183], с. 392), де з козацького листа вилучено нецензурну лайку. Більш «просунутим» аматорам відома і повна версія того ж списку [128]. Обидва варіанти вказують у якості авторів «кошового Івана Сірка з усім кошем запорозьким», а усе листування традиційно датується 1675 роком і супроводжується легендою про те, як султан Мехмет IV, розлючений бойовими успіхами запорожців*, запрягся поставити їх на місце.

Насправді ж серед кількох десятків списків (не лише українською, а й багатьма іншими європейськими мовами) трапляються і такі, де фігурують інші султани, і такі, що підписані інакше (найчастіше без прізвищ – «низові козаки», «чигиринські козаки» тощо). Датування цих списків охоплює період від 1600 до 1733 року. За результатами досліджень, найдавнішим списком, який можна вважати достовірним, є варіант 1620 року, котрий, скоріш за все, має за першоджерело ще одну пародію того часу – «Лист польського короля до турецького султана» [111].

Водночас слід зауважити, що причини виникнення легенди (на відміну від багатьох інших міфів) досить поважні. На 70–80-ті роки XVII століття дійсно припадає найбільша європейська популярність «листа запорожців», викликана загальними антитурецькими настроями, а також його перша публікація – під час османської навали на Європу 1683 року лист був надрукований у Відні німецькою мовою. Крім того, відомий «Літопис Самійла Величка» наводить текст листа, який 1675 року Іван Сірко від імені запорожців начебто надсилав своїм ворогам. Але, по-перше, адресатом у тому листі висту-

* Єдина правда у цій легенді – блискучі перемоги запорожців у 1675 році. Спочатку козаки вдало відбили підступний напад турків і кримських татар на Січ, а потім під проводом Сірка здійснили надзвичайно успішний похід на Крим.

«Запорожці» Іллі Рєпіна. Центральний фрагмент другого (незавершеного) варіанту картини, який зберігається у Харківському художньому музеї.

пає не турецький султан, а кримський хан. По-друге, цей довжелезний лист від початку до кінця витриманий у рамках дипломатичного політесу (і кепкування з «його ханської мосці» виглядає значно тонкіше і вишуканіше, ніж у пародійному листі до султана). А найголовніше – автентичність листа видається історикам дуже сумнівною, і його небезпідставно вважають витвором самого Величка.

38. ВИШИВАНКА

Вишиванка – споконвічний елемент української народної культури.

Вишита сорочка у наш час являє собою один з найпоширеніших українських етнічних символів. Ми настільки звикли до вишиванки, настільки часто зустрічаємося з нею у повсякденному житті, що навіть не замислюємося, звідки вона взялася, сприймаючи її (разом з більшістю звичних речей) як таку, що існувала завжди. Для перевірки зазирнемо на сто з гаком років у минуле – і побачимо ті ж таки вишиванки на портретах Лесі Українки та Івана Франка, на картинах Пимоненка та Маковського, на старих фотографіях українських селян тощо.

Цього видається досить, щоб оголосити сорочки-вишиванки прадавньою народною традицією, що йде навіть не з давньоруських, а з трипільських часів! Підстава для такого висновку одна-єдина – схожість трипільських керамічних орнаментів з візерунками сучасних вишивок. Прихильників цієї «гіпотези» не бентежить ані те, що схожість ця досить умовна (у будь-яких розвинених системах символів можна знайти однакові елементи), ані те, що їх теорія обурлива для української культури, яка, виявляється, за п'ять тисяч років так і не винайшла нічого нового.

Трохи краще аргументовані, але не менш сумнівні теорії відносять появу вишиванок до ранньослов'янської епохи. На доказ цього найчастіше наводять срібні чоловічі фігурки з відомого Мартинівського скарбу VI століття*, начебто одягне-

* Цей скарб, знайдений 1909 року в селі Мартинівка на Черкащині, являє собою близько 120 срібних предметів VI–VII століття. Здебільшого це різноманітні прикраси, серед яких вирізняються дев'ять плоских накладок; чотири з них зображують людей, а ще п'ять – коней або левів. Щодо символіки, походження та призначення цих унікальних фігурок іде жвава наукова дискусія.

Давні українці чи інопланетяни? Фігурки з Мартинівського скарбу зберігаються в Музеї історичних коштовностей України

ні у вишиванки. Дійсно, узорчаста смужка на грудях кожної фігурки нагадує вишиту манішку української сорочки, але знов-таки – чи можна робити глобальні висновки на підставі самої лише подібності? Сумнівів дуже багато – невідомо, наприклад, чи саме слов'ян зображують ці фігурки, чи саме в сорочки (а не каптани) вони вдягнені ([82], с. 370), чому досить-таки умовно переданий декор одягу слід вважати саме вишивкою, а не якоюсь іншою прикрасою і так далі. Врешті, хибність принципу подібності демонструє інший поширений погляд на тих-таки «мартинівських чоловічків» – їх на повному серйозі вважають зображеннями інопланетян, оскільки їх головні убори надзвичайно схожі на космічні шоломи...

Лише для часів, починаючи з XI століття, наука має достатньо обґрунтовані підтвердження використання вишитого одягу в побуті предків сучасних українців (більш давня його поява не відкидається категорично, але потребує вагоміших доказів – втім, з цього приводу науковці згоди ще не дійшли). Отже, носіння вишиванок слід вважати якщо не давньослов'янською, то принаймні давньоруською традицією? Не будемо поспішати і відзначимо, що ведучи мову про давність вишиванки, ми маємо на думці виключно **сільську** вишиту сорочку, тобто елемент національного вбрання, яке завжди є сільським за походженням. Між тим аж до кінця XVIII століття вишивання для власних потреб не входило до числа побутових занять українських селян, лишаючись надбанням інших, багатших прошарків суспільства ([82], с. 372). Натомість сільський одяг у середньовічній Русі прикрашався нашивками з тасьми чи коштовних тканин, а пізніше – переважно тканими візерунками.

Справа в тому, що вишите вбрання за тих часів вважалося розкішшю, оскільки його виготовлення займало багато часу і потребувало фахової підготовки, а голки та нитки відповідної якості були досить дорогими. До того ж сам побут тодішнього села практично виключав можливість щось вишивати – важка щоденна праця лишала на справу «не першої необхідності» хіба що вечірні години, коли в курних хатах, де тоді мешкала більшість населення, для вишивання елементарно не вистачало світла.

Ось чому «сивою давниною», з якої бере початок народна сільська вишиванка, слід вважати всього лише кінець XVIII століття. Науковцям невідомі не тільки сільські вишивки давнішої доби, а й будь-які джерела (скажімо, описи майна селян), де б такі вишивки згадувалися. Але варто було трохи поліпшити рівень життя – замінити курні печі

напівкурними*, вивільнити якийсь додатковий час та підвищити якість загальнодоступних інструментів і матеріалів – як вишиванки почали стрімко поширюватися українськими селами. Першими «народними вишивальницями» стали кріпачки-майстрині, котрі переймали техніку, декор та сюжети з речей (переважно з білизни), що виготовляли для поміщиків, а також монастирські робітниці, які вишивали й світські речі ([47], с. 11–12). А на кінець ХІХ століття вишиванки здобули вже й сучасний статус, ставши невід’ємною деталлю національного одягу – настільки невід’ємною, що патріотично налаштовані городяни-інтелігенти почали носити їх на знак єдності з народом.

39. «ВЕЛЕСОВА КНИГА»

«Велесова книга» – унікальна пам’ятка давньослов’янської культури.

Абсолютна більшість науковців (істориків, лінгвістів, релігієзнавців тощо) переконані, що текст відомої «Велесової книги» – примітивна й недбала фальсифікація. Логіка наукового мислення не дозволяє визнати історичною пам’яткою твір настільки сумнівного походження і з такою величезною кількістю невідповідностей елементарним науковим фактам. Але для того, щоб у цьому переконатися, треба починати з самого початку...

Вперше про «Велесову книгу» сповістив у листопаді 1953

* Курна піч не мала димоходу, дим збирався під стелею і час від часу випускався через спеціальний отвір, який відчиняли для провітрювання одночасно з дверями та вікнами хати. У напівкурних хатах піч уже було облаштовано димоходом, через який дим виводився у сні, а звідти потрапляв на горище і назовні. Це дало змогу позбутися кіптяви на стінах і залушливої напівтемряви, що панували у курних домівках, роблячи вишивання неможливим.

року російськомовний емігрантський журнал «Жар-птиця», який виходив у Сан-Франциско. Пізніше, у 1957–1959 роках, у «Жар-птиці» було надруковано більшу частину тексту книги. За твердженням публікаторів – видавця журналу Олександра Куренкова та літератора Юрія Миролюбова – оригінал книги, що зберігся з IX століття, являв собою комплект дощечок – дерев'яних пластин, вкритих різьбленими літерами невідомої раніше абетки, схожої на кирилицю. Мова оригіналу, теж раніше невідома, була схожа на старослов'янську. Зміст книги становили давні молитви і легенди, а найголовніше – у ній містився виклад історії слов'ян, за яким ця історія виявлялася на півтори тисячі років давнішою, ніж вважалося доти. Зазначимо, що спочатку текст назви не мав – «Велесовою книгою» (точніше, «Влесовою») його назвав у 60-ті роки ще один публікатор, австралійський професор біології Сергій Лесной.

Невдовзі після публікації «Велесову книгу» (будемо іноді називати її просто ВК) ретельно дослідили радянські науковці й дійшли категоричного висновку, що це фальшивка. На таку думку наводила насамперед дуже темна історія її віднайдення, суттєві протиріччя між рукописом розшифровки та остаточним журнальним текстом, а також неспростовні дані палеографічної, лінгвістичної [46] та історичної [153] експертиз. Власне, оскільки з того часу жодних нових позитивних відкриттів щодо ВК не з'явилося, результати тодішніх досліджень і досі слід вважати чинними.

Нечисленні попервах ентузіасти, які дотримувалися протилежної думки, у 70-ті роки розгорнули кампанію за визнання ВК справжньою пам'яткою давнини. Вони значно поступалися науковцям логікою та обсягом доказів, проте переважали енергійністю та масовістю публікацій. Після розвалу СРСР, коли авторитет і фінансування офіційної науки впали майже до нуля, поступ прихильників «Велесової книги» в Україні

став нестримним. Врешті вони здобули певну підтримку і на державному рівні. Наразі маємо кілька художніх перекладів ВК, велику літературу про неї, намагання вивчати її у школі та навіть сформовану навколо книги релігійну течію.

На жаль, попри усі зусилля вчених, широкий загал досі не знає (а часом і не хоче знати) обставин, що супроводжували появу «Велесової книги». Між тим сама лише ця історія, навіть без наукового аналізу тексту, здатна породити більш ніж серйозні сумніви у автентичності ВК.

Річ у тім, що про оригінал «Велесової книги» – дощечки, або «дошки», як називав їх імовірний першовідкривач Миролюбов, – відомо лише з розповідей самого Миролюбова. Він повідомляв, що на початку 20-х років ХХ століття познайомився у Брюсселі з колишнім білогвардійським полковником, тоді вже художником Алі Ізенбеком. У Ізенбека зберігалися дивні дощечки з вирізаним на них таємничим текстом, схожим на кириличний, але на перший погляд абсолютно незрозумілим. Ізенбек начебто розповів Миролюбову, що під час громадянської війни знайшов ці дощечки у розореному маєтку князів Задонських (або Донських, або Донцових, якщо не Куракіних) десь на Курщині чи на Орловщині – точніше він не пам'ятав*.

* Князівського роду Донських чи Донцових взагалі не існувало. Князі ж Куракіни, як наполягають науковці, не мали земельних володінь у тій місцевості. Проте прихильникам ВК вдалося знайти підходящий варіант – маєток Донець-Захаржевських на Харківщині, біля села Великий Бурлук. Хоча, згідно з енциклопедією Брокгауза і Єфрона, цей рід також не був князівським і перервався ще у 1872 році, але одна гілка його нащадків справді мала прізвище Задонські. Тож можливо, що Ізенбек дійсно перебував у тому маєтку, але реальність існування дощечок звідси жодним чином не впливає. Зайве казати, що найретельніші дослідження маєтку та його історії не виявили жодного сліду дощечок чи принаймні згадки про них.

Миролюбов зацікавився дощечками і з дозволу Ізенбека почав їх переписувати та розшифровувати. Ця робота розтяглася на 15 років, оскільки Ізенбек не дозволяв виносити артефакт зі свого помешкання; крім того, Миролюбов не ставив за мету саме розшифровку, а лише накопичував матеріал для своїх літературних вправ. Тим не менше, йому вдалося переписати і перекласти майже всі «дощьки», а кілька з них сфотографувати. У серпні 1941 року Ізенбек помер, і його дощечки зникли без сліду.

Ця розповідь містить усі класичні ознаки містифікації – вона романтична, цікава, сенсаційного змісту, а перевірити її неможливо. Миролюбов не назвав жодного свідка, який міг би підтвердити існування дощечок, навіть його дружина їх ніколи не бачила [10]. Не пояснив він також, чому мовчав усі попередні роки і чому раптом вирішив розповісти про наукову сенсацію не фахівцям, а колезі-аматору.

Втім, поки що дивну поведінку Миролюбова можна як так витлумачити. Наприклад, цілком можливо, що Ізенбек з якихось особистих причин не допускав наукового вивчення дощечок і забороняв розголошувати таємницю. Після його смерті Миролюбову могло бути не до дощечок, оскільки йшла війна*, а потім він не став звертатися до наукових закладів, побоюючись, що йому не повірять. І лише в особі видавця «Жар-птиці» Куренкова знайшов нарешті однодумця, якому міг довіряти.

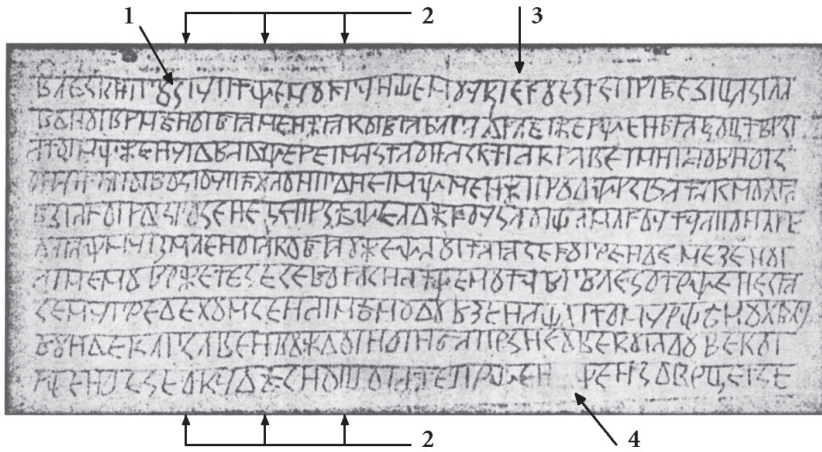
Приблизно так виправдовують Миролюбова ті, хто вважає, що він дійсно бачив і розшифровував якісь дощечки, не розпізнавши у них фальсифікат. Цю версію висловила вже

* Миролюбов натякав, що «дощьки» разом з більшістю картин Ізенбека видучило гестапо, і саме тому до кінця окупації він не ризикував про них навіть згадувати. Сучасні прихильники ВК переконані, що дощечки були доправлені до нацистського інституту «Аненербе», який займався езотеричними дослідженнями.

перша дослідниця ВК Лідія Жуковська [46], причому цілком обгрунтовано припустила, що до Ізенбека і Миролюбова якимось чином потрапила відома фальшивка початку ХІХ століття – дерев'яна книга «Патріархи», яку називають у числі інших підробок знаменитого колекціонера і містифікатора Олександра Сулакадзева*. У каталозі сулакадзевського «зібрання раритетів» вона значилася як «Патриарси. Вся вирізана на букових дошках числом 45 и довольно мелко: Ягипа Гана смерда в Ладогe ІХ века» [78]. Цей опис практично збігається з описом «Велесової книги». Ще один відомий витвір Сулакадзева – так званий Боянів гімн – був написаний мовою, дуже подібною до мови ВК, і з використанням аналогічного алфавіту.

«Сулакадзевська» версія мала б право на існування, якби невдовзі не з'явилися нові факти, які прихильникам ВК пояснити значно важче, і які докладно висвітлені у статті [153]. У 1974–1984 роках шанувальники Миролюбова видали повне зібрання його творів, у тому числі повоєнні рукописи, де він наполягає на неймовірній давності слов'янської історії. Так от, ці рукописи містять багато гіпотез, зміст яких повністю збігається з окремими місцями ВК, але джерелом цих гіпотез Миролюбов називає зовсім не Ізенбекові дощечки! Навпаки, він жалкує, що досі не знайдено документів, які б свідчили на користь його гіпотези, а посилається натомість на розпо-

* Сулакадзев мав цілу бібліотеку фальшивок, де поруч із «документами», виготовленими ним власноруч, зберігав справжні списки літописів та старовинні рукописи. До цих автентичних текстів він також робив довільні вставки, підроблюючи почерки авторів. Читачі старшого покоління, можливо, пам'ятають, як вчили у школі про «першого російського авіатора Крякутного» – нині згадки про цього персонажа вилучено зі шкільної програми, оскільки неспростовно доведено, що він повністю вигаданий Сулакадзевим. Інші підробки Сулакадзева також досить довго вводили суспільство в оману.

Єдина сторінка «Велесової книги», відома у первісному вигляді. Стрілками позначено сумнівні елементи зображення: 1, 3 – розпливчасті лінії, 2 – згини паперу, 4 – потертість.

віді старих бабусь та дідів, які начебто зберегли тисячолітні традиції язичництва. Не будемо навіть заперечувати цей очевидний нонсенс, запитаємо лише одне: чому автор жодним словом не прохоплюється про «дошки», які він, за його ж версією, вивчав на той час понад двадцять років? Гестапо ж можна було вже не боятися...

То що ж, виходить, ніяких дощечок не було? А як же їх фотографії? Що тут сказати... Незважаючи на неодноразові згадки про кілька (від трьох до шести) знімків, зроблених Миролюбовим, широко відомий лише один* – так званої «дощечки № 16». Саме цей знімок 1960 року дослідила Лідія

* За твердженням найпалкішого захисника ВК неоязичника Буса Кресеня (Олександра Асова), ще один знімок був оприлюднений у 70-ті, а потім у 80-ті роки ХХ століття. Інші також начебто десь зберігаються, але досі не опубліковані. Цікаво, що прихильники ВК трактують це на свою користь: мовляв, навіть у наш час відповідальні особи не здатні організувати обробку негативів – то що ж ви хочете від Миролюбова! Але навіть якщо якісь фотографії і з'являться, доказом це вже не буде, оскільки зараз комп'ютерними засобами можна «відтворити» що завгодно.

Жуковська і перш за все відзначила, що це фотографія не самої дощечки, а малюнка, що її зображує. Справді, на світліні добре помітні згини паперу, а деякі знаки надто нечіткі – очевидно, що їх не вирізано на дереві, а нанесено на м'яку поверхню якоюсь речовиною, що згодом розпливлася [46].

Не треба бути Ерастом Фандоріним, щоб зіставити усі ці факти і переконатися, що Миролюбов так і не навів жодних доказів реального існування дощечок. Тож найвірогідніше, що всю історію віднайдення «дошчок» він просто вигадав, коли дізнався, що куренковська «Жар-птиця» розшукує докази існування слов'янської писемності до Кирила і Мефодія. Мабуть, саме тоді у Миролюбова майнула думка «знайти» ці докази і отримати трибуну для проголошення власних псевдонаукових теорій. Про сулакадзевських «Патріархів» він, очевидно, щось чув, а тому вирішив імітувати саме їх знахідку. Текст, скоріш за все, був виготовлений вже потім – саме тому «Жар-птиця» почала публікувати його аж за три з половиною роки після першого повідомлення*.

Щоправда, з погляду психології фальсифікатор поводився майже бездоганно: не нав'язував своє відкриття, а лише відгукнувся на прохання журналу; неодноразово висловлював сумніви у автентичності «дошчок»; раз у раз наголошував, що не надає їм якогось сакрального значення; нарешті, довгий час не погоджувався на публікацію. Тому в його провину досі не вірять навіть деякі противники ВК, не кажучи вже про прихильників. Як наполягають останні, крапку у справі має поставити кримінологічна експертиза – саме вона повин-

* Не можна також відкидати крихітну імовірність того, що Миролюбов справді бачив дощечки у Ізенбека, але ніколи їх не переписував і просто згадав про них у слушний момент. У будь-якому разі роботи у нього було значно менше, ніж у Сулакадзева. Не треба було ані виготовляти десятки дощечок, ані вирізьблювати тисячі літер – лише записати текст і намалювати кілька «дерев'яних» сторінок...

на встановити, коли справді зроблено записи Миролюбова і чи дійсно вони робилися протягом п'ятнадцяти років [10]. Заразом не завадило б перевірити і висновки щодо фотографії – адже Жуковська, провідна спеціалістка з давньослов'янської лінгвістики, судовим експертом все ж таки не була...

Не торкаючись жанрово-літературних особливостей та концепції змісту книги (ці оцінки завжди суб'єктивні), обмежимося ще кількома зауваженнями [7]. На дерев'яних дощечках у античній Європі писали, але літери не вирізьблювали і не випалювали: записи велися на восковому покритті і, відповідно, використовувалися для тимчасових потреб. «Дощьки» ж Миролюбова, які мали, за його словами, товщину 5 мм, видаються надто ламкими, щоб зберігатися тисячу років. Алфавіт ВК, так звана «велесовиця», є, на думку дослідників, похідним від кирилиці, хоча мав з'явитися раніше від неї. На фотографії видно унікальну особливість письма – літери «підвішено» до горизонтальної риси, як у індійських текстах. Певно, таким чином автори намагалися якось пов'язати давніх слов'ян з індоаріями. Але у індійському письмі «деванагарі» ця риса радше декоративна і утворена злиттям верхніх елементів літер. У літерах же «велесовиці» таких елементів майже немає, отже і суцільна риса не могла утворитися природним способом. До того ж стиль деванагарі сформувався значно пізніше IX століття.

Втім, прихильники «Велесової книги» використовують ще один, доволі сильний, на їхню думку, аргумент: славнозвісне «Слово о полку Ігоревім» має таку само підозрілу історію^{*},

^{*} Знайдений наприкінці XVIII століття екземпляр «Слова о полку Ігоревім» являв собою не оригінал XII століття, а лише список XV–XVI століть. З цього списку було зроблено кілька копій, проте відтворювалася лише послідовність літер – ніхто не зафіксував графічних чи палеографічних особливостей, а орфографію кожен переписувач виправляв на свій розсуд. Тому коли список, як вважається, згорів у московській пожежі 1812 року,

але офіційно визнане автентичною пам'яткою (власне, саме після цього визнання і поновилася кампанія за надання аналогічного статусу «Велесовій книзі»). Можливо, якби справа обмежувалася історією віднайдення, до цього аргументу варто було б прислухатися. Проте, на відміну від «Слова...», «Велесова книга» вразлива і з інших боків – її текст вкрай погано узгоджується з законами лінгвістики, а зміст корінним чином суперечить даним історичної науки.

Показово, що науковий наступ на «Велесову книгу» очолив один з найавторитетніших дослідників «Слова...» Олег Творогов. Його докладний аналіз тексту [154] не лишає від ВК каменя на камені. Для початку Творогов порівнює два відтворення «дощок» – рукопис Миролюбова і журнальну публікацію Куренкова – і наводить величезну кількість кричущих доказів підробки. Публікація буцімто відтворює тексти дощечок з розбивкою на рядки згідно з оригіналом – проте у рукописі, який повинен стояти ближче до оригіналу, ця розбивка або не позначена, або зовсім інша. Багато випадків, коли в публікації пропущено фрагмент тексту зі вказівкою, що у цьому місці дощечку пошкоджено – але у рукописі знищений фрагмент спокійно стоїть на тому самому місці. Інші фрагменти рукопису у публікації взагалі викинуто без усяких позначок, що вони там були, – і це не типографський «ляп», бо спроба повернути вилучений текст на місце порушує розбивку на рядки. Нарешті, у публікації часто-густо замінені літери і навіть цілі слова з рукопису. Все це було б припустимо, якби Куренков мав у розпорядженні оригінали дощечок і виправляв рукопис Миролюбова згідно з ними – але ж саме рукопис був єдиним джерелом для публікаторів...

не залишилося матеріальних доказів його автентичності, не кажучи вже про відповідність гіпотетичному оригіналу. Це спричинилося до появи ряду ґрунтовних теорій, автори яких доводили, що «Слово...» є пізнішою підробкою. Дискусії з цього приводу не припинилися й досі.

Таким чином, Творогов неспростовно довів, що текст ВК (у даному разі неважливо, вигаданий чи дійсно переписаний з дощечок) був значною мірою спотворений при публікації, але подавався як автентичний. Звісно, з цього не випливало, що початковий миролюбівський варіант має сучасне походження. Але було зрозуміло, що публікатори не дуже переймалися точністю відтворення книги і вважали за можливе виправляти її на свій розсуд, тобто ставилися до «тисячолітньої пам'ятки» як до звичайного авторського матеріалу. Чи просто знали, що вона таким матеріалом і була?

Далі дослідник наводить висновки лінгвістичного аналізу. Мова «Велесової книги», очевидно, слов'янська, отже, якби книга була автентичним документом, її фонетика та граматики мали б підкорятися загальним законам розвитку слов'янських мов. Але у ВК можна знайти скільки завгодно прикладів порушення цих законів. Наприклад, літери Ь та Ъ, які в кириличній абетці позначали неіснуючі у наш час звуки^{*}, вживаються у тексті ВК значно рідше, ніж це мало б бути у IX столітті; до того ж у ряді випадків ці літери стоять там, де ніколи не стояли в жодній слов'янській мові. Той самий звук (близький до сучасного Є) позначається в одних місцях кириличною літерою Ъ, а в інших – запозиче-

* У слов'янських мовах IX–XII століть були так звані редуковані голосні – короткі голосні звуки, яким у кириличній абетці відповідали літери Ь та Ъ. Згодом ці звуки використовувалися все рідше і рідше, і врешті перестали вживатися – у деяких випадках їх замінили сучасні Е та О (вѣрба – вЕрба, вѣлна – вОлна тощо), а в інших вони взагалі зникли з вимови (дѣва – два). Відтак, чим частіше вживаються редуковані голосні в якомусь слов'янському документі, тим цей документ старіший. «Велесова книга» за цим критерієм виявляється написаною не раніше XII століття. Або ж її мова розвивалася набагато швидше за інші слов'янські мови, що також неможливо.

ним з польської латиниці сполученням ІЕ. Це само по собі мало ймовірно для будь-якої мови, а у випадку ВК ці позначення ще й довільно чергуються у рукописі та в журнальному варіанті. Інші фонетичні особливості «Велесової книги» також недвозначно вказують на штучний характер її мови, причому той, хто цю мову створив, був дуже поверхово обізнаний із давньослов'янською фонетикою. З граматикою ВК теж не все гаразд: відсутність узгодження відмінків, неймовірні сполучення суфіксів та закінчень, неіснуючі дієслівні форми... Нарешті, неможливо пояснити, звідки до тексту ВК потрапили польські, сербські, чеські та українські слова, та ще й у звучанні ХХ століття.

Не маючи що відповісти на всі ці докази, прихильники ВК відкидають їх принципово: мовляв, мова ВК раніше була невідома, а тому не можна аналізувати її, виходячи з даних про інші мови. Тут маємо класичну помилку дилетантів, які не розуміють значення загальних законів у науці. Визнавати існування природної мови, яка порушує закони, спільні для усіх споріднених з нею мов, – приблизно те саме, що шукати натуральні числа, до яких не можна застосувати правила складання чи множення.

Лишається ще розглянути історичну складову «Велесової книги». Годі й казати, що вона не витримує жодної критики як історичний документ. Скажімо, розповіді про виникнення слов'янських племен та їх назв подаються по-різному у різних місцях тексту. Столітні війни русів з римлянами та греками, описані у ВК, не мають жодних аналогів у чудово датованій історії Давнього Риму чи Візантії. «Велесовій книзі» невідомі імена хоч якихось римських та візантійських правителів чи полководців. Взагалі зі знаних історичних осіб у ній згадується лише про готського короля IV століття Германаріха (та, можливо, ще його сучасника – короля вестготів Аларіха).

Правління Германаріха у ВК згадується у вкрай дивному контексті – воно стає відправною точкою для датування подій, які йому передували. Усі античні та середньовічні хроніки ведуть відлік уперед від якоїсь важливої дати – створення світу, заснування Рима тощо. І лише у «Велесовій книзі» застосовується зворотнє датування – наприклад, «за 1300 років до Германаріха», «за 1500 років до Діра» тощо. Питання: як повинні були це розуміти гіпотетичні читачі IX століття? Адже щоб датувати назад «від Германаріха», їм треба було знати, скільки років відділяють від Германаріха їх самих. А про це у хронологічній системі ВК даних немає.

Утім, навіть найбільші фанатики ВК не наполягають на тому, що вона подає точні історичні відомості – її вважають скоріше збіркою легенд та міфів. Але, як запевняє Творогов, зміст ВК настільки примітивний та неглибокий, що вона ніяк не може бути квінтесенцією народної мудрості, а є витвором одного, вельми посереднього, автора. На підтвердження своєї думки дослідник знаходить у тексті ВК очевидні авторські запозичення – з давно спростованих слов'янофільських теорій XIX століття, із праць античних вчених, давньоруських літописів та «Слова о полку Ігоревім». Всі ж розмови про поетичність та надприродну мудрість ВК пов'язані виключно з її російськими та українськими перекладами – дійсно талановитими творами, які, на жаль, мають дуже мало спільного з початковим текстом.

... Отже, ми навели всі скільки-небудь суттєві аргументи науковців. І навряд чи хто тепер наважиться заперечувати, що противники «Велесової книги» вміють послуговувати головною зброєю науки – неупередженим ставленням до фактів та непохитною логікою. На боці ж їх опонентів сама лише віра – так само непохитна, але, на жаль, не дуже переконлива...

40. ПЕРША ЄВРОПЕЙСЬКА ЕОМ

Першу в Європі ЕОМ було створено в Києві.

По суті це майже правда, а міфом її зробили, вочевидь, небалі журналісти, оскільки самі науковці-кібернетики – люди, які понад усе цінують точність, – одностайно стверджують: у Києві було створено першу ЕОМ у **континентальній** Європі. Мала електронна лічильна машина (російська аббревіатура «МЭСМ»), зібрана в Інституті електротехніки УАН, почала експлуатуватися наприкінці 1951 року, а у Великій Британії на той час вже діяв комп'ютер ЕДСАК, побудований у 1949 році Морісом Уїлксом.

Втім, це аж ніяк не применшує заслуги київських інженерів, які у дуже складних післявоєнних умовах за півтора роки збудували діючу модель ЕОМ, а ще за півроку, збільшивши потужність, обсяг операцій та об'єм пам'яті, переобладнали її на справжню лічильну машину, яка стала до ладу 25 грудня 1951 року [38]. До речі, київська ЕОМ була потужніша за британську*, а головне, на відміну від ЕДСАК, одразу почала виконувати практичні розрахунки у галузі електроенергетики, працюючи на економіку держави.

Сергій Лебєдєв – творець першої ЕОМ на Європейському континенті

* Параметри тогочасних ЕОМ зараз викликають лише посмішку. Зокрема, швидкодія «МЭСМ» сягала 50 операцій на секунду за частоти процесора 5 кГц, що у мільярди і мільйони разів менше за відповідні показники комп'ютерів XXI століття. При цьому займала вона близько 60 кв. м і потребувала 25 кВт електроенергії. Втім, «МЭСМ» слугувала лише випробувальним майданчиком для більш досконалої «БЭСМ», швидкодія якої (8000 операцій на секунду) вже вийшла на рівень кращих американських зразків того часу.

І ще одна легенда про «МЭСМ». Інколи створення цього першого радянського комп'ютера помилково пов'язують з іменем академіка Віктора Глушкова. Звісно, В. М. Глушков причетний до більшості досягнень радянської кібернетики, але до Києва він приїхав лише 1956 року. Натомість чільну роль у створенні київської машини відіграв інший академік – Сергій Олексійович Лебедев [98].

ПОДІЇ

**ВІК КИЄВА
ПЕРШИЙ ПОГРОМ КИЄВА
ХОРТИЦЬКА СІЧ
ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА
ГЕРОЇ КРУТ
МАТЧ СМЕРТІ**

41. ВІК КИЄВА

Києву понад 1500 років.

Багато хто пам'ятає пишне святкування 1500-річчя Києва у травні 1982 року, проте тільки вкрай наївні люди вірять, що тоді Києву виповнилося рівно півтора тисячоліття. Усі інші чудово розуміють, що дату призначено суто умовно, оскільки відомостей про точний рік заснування міста не збереглося. Але як ті, так і інші впевнені, що все одно Київ, за розвідками вчених, засновано десь наприкінці V століття.

Доведеться розчарувати аматорів київської давнини – серед археологів панує зовсім інша думка. Згідно з нею Київ як місто виник значно пізніше, приблизно у другій половині IX століття^{*}. Це, звісно, не означає, що до того люди тут не жили, – по всій території сучасного міста, включно з історичним центром, знайдено сліди поселень не те що IX чи VIII століть, а значно давніші, аж до знаменитої Кирилівської стоянки часів палеоліту^{**}. Проте жодне з цих поселень не пов'язує з майбутнім Києвом процес безперервного функціонування. Інакше кажучи, між найпізнішими датуваннями цих поселень і найраннішими датуваннями власне Києва спостерігаємо проміжок часу, для якого не підтверджено археологічно існування ані того, ані іншого. Ця своєрідна «забракла ланка» хоч і становить менше століття, але з погляду науки не дає змоги вважати жодне з

^{*} Вік Києва тепер встановлюють за певними археологічними ознаками міста, які на Подолі спостерігаються, починаючи з кінця IX століття, а у Верхньому Києві – з початку X століття.

^{**} Кирилівська стоянка – поселення, що існувало на території Києва приблизно 20 тисяч років тому. Названа за Кирилівською вулицею (тепер вулиця Фрунзе), де її й розкопав археолог Вікентій Хвойка у 1893 році. Мешканці поселення полювали на мамонтів, м'ясо яких вживали у їжу, а з кісток та шкір будували житла.

відомих поселень зародком міста.

Що ж до 1500-річного ювілею, то це не настільки давня подія, щоб не можна було довідатися про її витoki [53]. Ідея відзначити ювілей Києва зародилася у партійно-му середовищі і була схвалена особисто першим секретарем ЦК Компартії України Володимиром Шербицьким. Як вважають, дата святкування була обрана, щоб випередити 1000-ліття прийняття християнства і відволікти увагу українців від 50-ї річниці Голодомору. Кияни під час форсованої підготовки до свят обговорювали також практичний бік справи – мовляв, треба освоїти кошти, що залишилися від Олімпіади-80, та ще й встигнути зробити це за правління тодішньої партійної верхівки.

Який саме ювілей відзначати – це вже було друге питання. Гіпотез про час виник-

Медаль на честь 1500-річчя Києва

нення міста існувало безліч [15]; за спогадами академіка Петра Толочка [115], була пропозиція визначити вік Києва навіть у дві тисячі років, але для неї все ж таки не знайшли достатніх наукових підстав. Натомість було затверджено концепцію 1500-річчя, яку відстоював сам Толочко та ще один надавторитетний вчений того часу Борис Рибаків.

За переконанням академіка Рибаківа ([132], с. 90–97), легендарний засновник Києва князь Кий був реальною особою і мав якись відносини з Візантією. Дійсно, у «Повісті временних літ» зазначається, що Кий ходив у Царгород і прийняв «велику честь» від тамтешнього царя. Водночас

відомі візантійські документи, де йдеться про контакти слов'янських вождів з імператорами, зокрема, з Юстиніаном I, який правив у першій половині VI століття. Спочатку Рибаків вважав, що під невідомим на ім'я «царем» у руському літописі мався на увазі саме Юстиніан, але потім зважив на те, що ім'я цього видатного імператора на Русі добре знали. Тому виникло припущення, що Юстиніан зустрічався з якимось іншими слов'янами, а у «Повісті...» мова йде про одного з маловідомих Юстиніанових попередників. Такий імператор знайшовся – це був Анастасій Дикор. Роки його правління (491–518) і було прийнято за час діяльності Кия, а отже, і за час виникнення Києва.

Дані писемних джерел начебто підтверджували й археологічні знахідки у історичному ядрі Києва – залишки поодиноких споруд та предметів VI століття, а також кілька візантійських монет Юстиніана та Анастасія ([164], с. 15–20). Для чітких наукових висновків цього явно не вистачало, однак під тиском партійного керівництва науковцям довелося сконструювати Київ кінця V століття з частини укріплень Старокиївського городища та одного-єдиного житла VI століття.

Втім, на той час це була досить правомірна гіпотеза, яку могли підтвердити пізніші розкопки. Але так не сталося – подальші дослідження городища [79] показали, що воно навряд чи виникло раніше VIII століття, тобто до гіпотетичного утворення Києва стосунку не має, як і до будівлі VI століття, з якою його раніше пов'язували. Будівля ж ця так і лишилася єдиною знахідкою тієї епохи на Старокиївській горі, тож ні про яке місто у ті часи не може бути й мови. Якщо додати, що й висновки Рибаків вчені ніколи не вважали незаперечними, стане зрозуміло, що глиняні ноги міфу про півторатисячоліття Києва давно підломилися.

42. ПЕРШИЙ ПОГРОМ КИЄВА

Розорення Києва у 1169 році військами Андрія Боголюбського – перший в історії прояв етнічної ворожнечі між росіянами та українцями.

Проявом етнічної ворожнечі слід вважати насамперед не погром Києва, а цей самий міф про нього. Ця маячня останнім часом загрозливо поширюється, хоча продемонструвати її абсурдність неважко. Варто лише згадати, що 12 березня 1169 року Київ здобував не сам Андрій Боголюбський (який, до речі, навіть участі у поході не брав), а підконтрольна йому коаліція з одинадцяти князів – ворогів київського князя Мстислава Ізяславича ([89], с. 294–295). Входили до цієї коаліції не тільки представники Володимиро-Суздальського, Смоленського, Торопецького та Курського князівств, а й князі з Переяславля, Дорогобужа, Овруча, Новгород-Сіверського та Вишгорода – тобто як «росіяни», так і «українці». Назви наведено у лапках, оскільки згадані етноси в ті часи не існували навіть у зародку.

Джерела мовчать про те, якою у XII столітті була етнічна самосвідомість суздальських і київських смердів – скоріш за все, її не існувало взагалі ([158], с. 112–117). Що ж до князів, бояр та дружинників, то вони, безумовно, у той час вважали себе представниками одного народу – «русі» і жителями однієї країни – «Руської землі». Тож боротьба між князями не мала і не могла мати етнічного забарвлення. І Андрій Боголюбський наказав палити і грабувати Київ не тому, що був «москалем» чи родоначальником «москалів», а тому, що цей погром становив частину його політичного задуму ([37], с. 74–75; [159], с. 95).

До того часу «золотий київський стіл» являв собою заповітну мрію кожного князя – він робив того, хто на нього сідав, верховним правителем Русі, хай лише номінальним. Андрій

З картосхеми чітко видно, які саме землі представляли погромники Києва.

же спробував стати «старійшиною» усіх князів – при цьому не номінальним, а реальним, – не переходячи до Києва, а залишаючись у своєму Володимирі-Суздальському^{*}. Саме тому він демонстративно усунувся від особистої участі в київських

^{*} Багато хто гадає, що Андрія Юрійовича прозвали Боголюбським за виняткову релігійність – не дарма ж його канонізовано православною церквою. Насправді ж прізвисько князя походить від його резиденції – замка Боголюбова поблизу Володимира-Суздальського.

справах: керувати взяттям міста відрядив сина Мстислава, та й до підкореної столиці не поїхав, призначивши київським намісником свого брата Гліба Юрійовича. Але для досягнення мети виявилось замалим захопити київський стіл, водночас презирливо ігноруючи його, – треба було ще й принизити «мати міст руських», показавши, що вона нічим не відрізняється від будь-якого третьосортного міста. Для цього і знадобився страхотливий погром – адже, хоча розорення та знищення міст було в ті часи звичним явищем^{*}, з Києвом до Андрія Боголюбського князі так не вчиняли.

Лишається додати, що спроба володимиро-суздальського «самовладця» змінити на Русі усталений лад закінчилася невдало. Багато князів дійсно визнали його «старійшинство», але й протидія виявилася дуже сильною. Зокрема, Київ Андрій втратив дуже швидко: спочатку київські бояри отруїли Гліба Юрійовича, а потім містом оволоділи князі-конкуренти. Каральна експедиція, організована Боголюбським восени 1173 року, зазнала нищівної поразки, а наступного року Андрій Юрійович був убитий змовниками.

43. ХОРТИЦЬКА СІЧ

Першу Запорозьку Січ заснував Дмитро Вишневецький на острові Хортиця.

Це загальновідоме, здавалося б, твердження категорично заперечують сучасні історики. У фундаментальній «Історії українського козацтва» ([35], с. 534–536) зібрано достатньо переконливих аргументів, що повністю спростовують факт

^{*} Наприклад, восени 1084 року Володимир Мономах, захопивши Мінськ, не залишив у ньому «ні челядина, ні скотини» – принаймні так похваляється князь у своєму знаменитому «Повчанні». То що ж, вважати це проявом українсько-білоруської ворожнечі?

Портрет Дмитра Вишневецького роботи невідомого художника. Перша половина XVIII століття

існування Хортицької Січі як козацького осередку.

1556 року черкаський та канівський староста князь Дмитро Вишневецький дійсно збудував на острові за дніпровськими порогами дерев'яні укріплення, призначені для боротьби з татарськими набігами, – і з усіх розповідей про Хортицьку Січ це єдиний факт, який знаходить наукові підтвердження. Решта деталей – лише плід чиєїсь бурхливої уяви. По-перше,

укріплення Вишневецького жодне джерело не називає «січчю», а виключно «городком» або «замком». По-друге, свій замок Вишневецький спорудив не на сучасній Хортиці, а на сусідньому острові Мала Хортиця (нині – острів Байда), що остаточно підтверджено також багаторічними археологічними дослідженнями [74]. По-третє, немає жодного документа, який характеризував би Вишневецького виборним козацьким отаманом, – навпаки, усюди підкреслюється його одноособова зверхність, тобто про січові традиції на Хортиці немає й мови. По-четверте, вивченням архівів Османської імперії (тут «Історія козацтва» посилається на працю [93]) доведено, що

вояків князя Дмитра турки та їхні васали взагалі не ототожнювали з козаками, називаючи «руськими» чи «невірними».

По-п'яте – і це, мабуть, найцікавіше, – польський король Сигізмунд II Август особливою грамотою доручив Вишневецькому з його військом заради збереження миру не допускати козацьких нападів на татарські поселення та пасовиська. Якби Вишневецький очолював запорожців, це доручення виглядало б досить дивно – що ж він, мав сам себе контролювати? До того ж наказ січовикам не чіпати татар напевно став би останнім наказом будь-якого отамана... По-шосте, у тій-таки грамоті Сигізмунд II висловлює Вишневецькому подяку за будівництво замку, який «міг би надійно стримати лихих людей». Існує доволі переконлива думка [58], що під «лихими людьми» король мав на увазі саме козаків (татар називали інакше – «поганство»), тобто вже вкотре бачимо, що вояки Вишневецького протиставляються запорожцям. Нарешті, по-сьоме, після швидкого зруйнування замку (він не простояв і двох років) укріплення не були одразу ж відновлені на іншому острові, як це завжди відбувалося з козацькими фортецями*.

Отже, фортеця Вишневецького не була Січчю, не стояла на Хортиці, не комплектувалася козаками і не допомагала їм, а навпаки, протидіяла. На переконання багатьох істориків, її слід вважати лише прототипом майбутніх козацьких фортець, своєрідною Прасіччю (інший, ще категоричніший, погляд взагалі відкидає будь-який зв'язок «городка» із січовими поселеннями). А першою справжньою Запорозькою Січчю стала Січ Томаківська, заснована вже у 70-ті роки

* Частина залоги переселилася на Монастирський острів, але будувати там укріплення почали лише за п'ять років (у 1562 році) та, скоріш за все, кинули цю справу після смерті Вишневецького у 1563 році. Тож даремно деякі дослідники називають ці укріплення «Монастирською Січчю».

XVI століття на острові Томаківка.

Під час археологічних розкопок на острові Байда ледь не з'явився новий міф, сліди якого ще й зараз можна зустріти навіть у деяких наукових працях, – там розповідається, що «городок» Вишневецького був мурованим. Дійсно, на його території було розкопано систему ровів та валів, укріплених кам'яною кладкою. Але археологи певні, що ця система належить до так званої катакомбної культури бронзового віку ([74], с. 21) і є найдавнішим відомим кам'яним укріпленням на терені України.

Що ж до Великої Хортиці, то з козаками їй, можна сказати, не пощастило. Як ми шойно переконалися, першу Січ там ніхто не засновував, та й слідів перебування війська Сагайдачного, всупереч легендам, там не виявлено. Територію острова козаки використовували виключно для господарчих потреб, зокрема, влаштовували там зимівники* [139]. Хортицькі ж укріплення, які й породили народні перекази про козацьку фортецю, з'явилися лише у 1738–1739 роках – це так званий Хортицький ретраншемент, збудований під час чергової російсько-турецької війни. Тоді ж на Малій Хортиці на базі залишків замку Вишневецького було споруджено Запорозьку корабельню [92].

Отже, маємо ще один класичний міф – загальновизнаним місцем козацької слави, державним заповідником та музеєм Запорозької Січі став острів, де Січі ніколи не існувало...

* Зимівником (термін відомий з 1576 року) запорозькі, кубанські та частково донські козаки називали комплекс житлових і господарчих споруд. Спочатку зимівники дійсно являли собою сезонні зимові поселення; згодом вони перетворилися на цілорічні, часом досить великі, господарства (скотарство, рільництво, бджільництво тощо), які за часів Нової Січі відігравали провідну роль у колонізації степу. Зокрема, на плані Хортиці 1788 року позначено місця 8 таких зимівників. Поступово назва «зимівник» вийшла з ужитку, а її місце посів «хутір».

44. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА

8 січня 1654 року в Переяславі відбувся всенародно схвалений урочистий акт возз'єднання України з Росією.

Важко знайти інше загальновідоме твердження, яке так мало відповідало б дійсності. Власне, піддавати сумніву тут слід майже кожне слово: не було ані всенародного схвалення, ані особливої урочистості, ніяких документів у Переяславі підписано не було, а переговори являли собою лише частину досить тривалого процесу, який з жодного боку не можна назвати возз'єднанням. Все це стає очевидним, варто лише подивитися на переяславські події неупередженим науковим поглядом, а не через окуляри радянської пропаганди шістдесятирічної давнини.

Цікаво, що та сама радянська пропагандистська машина у 30-ті роки ХХ століття втовмачувала у масову свідомість прямо протилежні тези: що Переяславська угода була змовою російських та українських феодалів проти своїх народів та знаменувала початок колонізації України Росією ([16], с. 302). Ідея «братнього союзу» народилася вже після війни і мала на меті приспати національно-свідому активність українців,

«Навіки з Московією, навіки з російським народом». Художник Михайло Хмелько, 1951 рік

яка різко зросла на той час. Апофеозом масової ідеологічної кампанії стало пишне святкування 300-річчя Переяславської Ради у 1954 році.

Саме тоді й поширилося вкрай невірне уявлення про Раду за картинами Михайла Хмелька та Михайла Дерегуса: Богдан Хмельницький в оточенні козацької старшини та групи московських бояр виголошує промову перед великим натовпом козаків та міщан. І справа навіть не в тім, що не можна уявляти тодішнє козацьке коло подібним до соціалістичного мітингу з трибуною та прапорами. Головне розходження з істиною полягає в тому, що представники московського царя на доленосній козацькій раді так і не з'явилися. Боярин Василь Бутурлін з почтом весь день 8 січня лишався на заїжджому дворі ([185], с. 95).

А от Богданові Хмельницькому довелося діяти значно активніше. Зранку гетьман скликав старшинську нараду, яка погодилася на царську протекцію, і генеральний писар Іван Виговський повідомив про це російських послів – це й було те головне рішення, якого вони чекали. Але Переяславською Радою називають не цю нараду, а більш масову генеральну раду, яка зібралася по обіді. Фактично вона являла собою кількасот випадкових мешканців Переяслава, які, певно, навіть не всі розуміли, що відбувається, і автоматично схвалили все, що проголосив перед ними гетьман. Зрозуміло, ці збори аж ніяк не репрезентували весь український народ, нічого не вирішували і скликані були з єдиною метою: створити формальні докази масової підтримки. Про нечуваний ентузіазм народу під час Ради та про легендарні вигуки «Волимо під царя східного, православного!» відомо лише зі звіту Бутурліна цареві Олексію Михайловичу. Оскільки ніхто з московських послів на Раді взагалі не був присутній, цілком зрозуміло, чому ці факти українські історики не схильні вважати цілком достовірними ([113], с. 169). Що ж до масовості народного

волевиявлення, то незважаючи на бадьорі реляції Бутурліна про «всенародное множество» людей, що прийшли до церкви, російський посланець змушений був вказати у звіті точну кількість тих, хто присягнув у Переяславі, – і було їх усього-навсього 284 чоловіки ([113], с. 174–175).

Вже після завершення Ради почалися урочистості у вузькому колі, а саме вручення Хмельницькому царської грамоти (з відповідною промовою Бутурліна) і прийняття присяги в Успенському соборі. Цю останню церемонію взагалі було зіграно, оскільки гетьман зажадав взаємної присяги від царського імені, але таку пропозицію московити рішуче відхилили. Довелося терміново скликати ще одну старшинську раду, яка дала згоду на односторонню присягу з українського боку^{*}; весь досить тривалий час, поки йшла ця (вже третя за день) рада, російські послы терпляче чекали, стоячи у церкві, – про яку урочистість за таких обставин могла йти мова? Відомо також, що і передача Богданові атрибутів гетьманської влади, і наступні кількадевні перемовини обійшлися без неофіційної частини – прийомів та бенкетів ([113], с. 169), що було абсолютно не характерно для завжди гостинного до послів Хмельницького. Саме через гетьманове бажання уникнути зайвої урочистості й було обрано Переяслав, а не Київ, де без пишних святкувань обійтися було значно важче^{**}.

Отже, підстав щось відзначати Хмельницький не вбачав,

^{*} Зворотні гарантії того, що цар пристане на всі умови козаків і ніколи не порушить своє слово, полягали лише в усних запевненнях Бутурліна, хоча деякі дослідники вважають, що Бутурлін таки склав присягу від царського імені.

^{**} Крім того, Хмельницький мав підстави побоюватися, що в Києві взагалі не вдасться організувати Раду чи колективну присягу, оскільки в столиці він не мав беззаперечної підтримки. Зокрема, проти союзу з Москвою висловлювалося духовенство, а київський митрополит Сильвестр Косів просто відмовився присягати без патріаршого благословення.

а це означає, що він не вважав справу завершеною. Дійсно, Переяслав був лише одним (хоч і найбільш принциповим) з етапів зближення двох держав. Переяславському присяганню передувало листування Хмельницького з Олексієм Михайловичем, козацьке посольство до Москви, рішення Земського собору про прийняття Війська Запорозького під царську руку* тощо. І тільки за два місяці після Переяслава, у Москві, були погоджені засади подальшої взаємодії і вироблений остаточний текст угоди – так звані Березневі статті**. Тому Переяславську угоду правильніше називати Московською. У самому ж Переяславі не було досягнуто жодних політичних домовленостей – українці лише визнали Олексія Михайловича своїм царем, але це ще не означало, що Україна навіки возз'єднується з Росією***.

До речі, некоректним, з огляду на геополітичні реалії, виглядає й сам термін «возз'єднання». Як переконливо показав Михайло Брайчевський ([16], с. 301–303), возз'єднанням можна називати лише злиття частин чогось цілісного (скажімо, возз'єднання сучасної Німеччини, розділеної на ФРН і НДР); проте Росія та Україна, як і український та російський

* Звичайно, не можна називати це рішення «документом про приєднання України до Росії», оскільки такі документи принаймні мають бути підписані обома сторонами. Рішення Земського собору лише запустило (з російського боку) дипломатичний процес, який завершився Березневими статтями.

** Оригінал Березневих статей зник безслідно (як російський, так і український екземпляри), а те, що видається за них зараз, є пізнішою фальсифікацією з боку Москви. Це можна вважати доведеним, оскільки зміст оригіналу частково відновлено за чернетками та робочими записами, що збереглися.

*** Наприклад, французький принц Генріх Валуа в 1573 році був обраний королем Польщі, а 1575 року став одночасно і французьким королем, проте возз'єднання Польщі з Францією на цій підставі виглядає цілковитим абсурдом.

народи, в середині XVII століття вже давно не були єдиним цілим. Тому радянське «возз'єднання»* слід вважати лицемірною заміною фактичного «приєднання». Власне, так і ставилася до українських земель московська влада, вважаючи їх своїми не внаслідок «братнього єднання» у Переяславі, а за результатами Андрусівського договору 1667 року та «Вічного миру» 1686 року з Польщею ([16], с. 341), тобто такими, що не влилися добровільно, а були завойовані**.

Слід також додати, що як не називався б той процес – возз'єднанням чи приєднанням, – не зовсім коректно казати про участь у ньому України. Під царську руку переходила не вся Україна, а тільки держава Військо Запорозьке, що охоплювала лише невелику частину як сучасної України, так і території, населеної етнічними українцями. Проте Росія на той час уже називалася у документах Росією, а не виключно Московією, як стверджують деякі радикально налаштовані вітчизняні дослідники.

І на завершення – ще один локальний міф, пов'язаний з Переяславською Радою. Йдеться про київський пам'ятник Богдану Хмельницькому, який начебто вказує булавою у бік Москви. Це переконання досі живе, незважаючи на численні спростування у пресі. Між тим, достатньо елементарних географічних знань і уміння користуватися мапою, щоб пересвідчитися: гетьманську булаву спрямовано не на північ-

* Термін «возз'єднання» запозичено з праць Пантелеймона Куліша, який, втім, також мав на увазі не єднання народів, а возз'єднання території Давньої Русі.

** Самі ж Березневі угоди на той час вже були безліч разів порушені з обох боків, хоча «першими почали» московити – вони вже 1656 року уклали сепаратний мир з Річчю Посполитою, проти якої зобов'язалися воювати на підтримку Хмельницького. Після цього і Хмельницький почав самостійно обмінюватися посольствами з іншими країнами, хоча не мав права цього робити без відома свого сюзерена.

ний схід, де розташована Москва відносно Києва, а майже на північ. Причини цього пояснює інша міська легенда: мовляв, при встановленні пам'ятника булава взагалі вказувала на захід, алегорично погрожуючи Польщі, але тоді ж таки виявилось, що в такому ракурсі хвіст Богданового коня блюзнірськи спрямований просто на дзвіницю Михайлівського монастиря, тому пам'ятник довелося розвернути.

45. ГЕРОЇ КРУТ

29 січня 1918 року під станцією Крути обороняли Київ від більшовиків треста студентів та гімназистів, і всі вони загинули.

Жодним чином не заперечуючи і не применшуючи героїзм українських юнаків, зазначимо, що відомості про їх кількість та масову загибель не відповідають дійсності. Історія бою під Крутами добре відтворена за численними спогадами та архівними даними, з яких очевидно, що оборонців (у тому числі професійних вояків) там було трохи більше, а загинуло з них значно менше, ніж твердить міф.

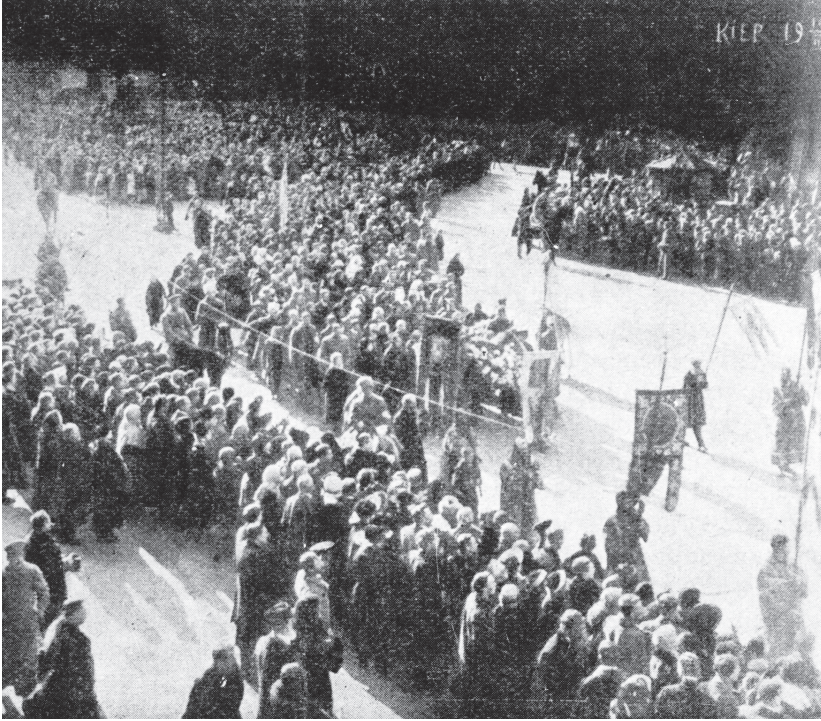
Підрахунки різних дослідників розходяться у деталях (наприклад, [155] або [76]), але достеменно відомо, що під Крутами оборонялися 250–300 учнів Першої Української (Київської юнацької) військової школи, 120 юнаків-добровольців (сотня Студентського або Помічного куреня у складі студентів університету і старшокласників Кирило-Мефодіївської гімназії) і 50–100 гайдамаків куреня Смерті – усього 420–520 бійців* за підтримки двох бойових потягів.

* Розбіжності можуть бути викликані тим, що кілька десятків бійців охороняли залізничні комунікації і безпосередньо в сутичці участі не брали, тож їх не завжди зараховують до загальної кількості оборонців.

Під час семигодинного бою з кількатисячним загonom червоногвардійців захисники вбили та поранили щонайменше 300 ворогів, самі ж зазнали порівняно невеликих втрат – близько 30 вбитих, з них 10–12 студентів та гімназистів і 8–10 юнкерів, і 60–70 поранених ([155], с. 179). Отже, атакуюча сторона втратила втричі більше, як і вчить класична воєнна теорія. Тобто бій відбувся справжній і запеклий, він не був ані «опереткою», як пишуть коментатори-українофоби, ані безкарним винищенням неозброєних захисників, яке чомусь люблять зображувати «національно свідомі» журналісти.

Коли стало відомо, що оборонні дії втратили тактичний сенс, до того ж скінчилися набої для гвинтівок, а перегріті кулемети вийшли з ладу на морозі, оборонці розділилися на кілька невеликих груп і, забравши вбитих та поранених, відступили до задалегідь підготовленого потягу, на якому повернулися до Києва. Не змогла уникнути оточення лише одна зі студентських груп, яка, не зорієнтувавшись, вийшла просто у розташування червоногвардійців. 29 бійців цієї групи, як і п'ятеро поранених під час основного бою, потрапили у полон. Сімох поранених бранців червоні відправили до Харкова, а решту (27 чоловік) більшовицький командир Єгоров, розлючений великими втратами, наказав розстріляти.

Отже, з кількох сотень юнаків, що брали участь у бою під Крутами, полягло близько 50. Вічна їм пам'ять... А міф про триста загиблих героїв закріпився, зрозуміло, через те, що оборонців Крут занадто часто порівнювали з легендарними спартанцями, що захищали Фермопіли. «Триста» вставляли при цитуванні навіть у відомий вірш Павла Тичини – незважаючи на те, що він називається «Пам'яті тридцяти» [156], і Тичина, свідок подій, розповів у ньому про «тридцять мучнів-українців, славних, молодих», похованих на Аскольдовій могилі. Насправді ж 19 березня 1918 року у київську землю опустили тільки 18 трупів.

Архівна світлина зафіксувала урочисте поховання 18 героїв Крут.

Останні археографічні розвідки [76] виявили ще одну суттєву неточність загальних уявлень про подвиг під Крутами. Перші незалежні дослідники крутівських подій, не маючи змоги встановити точну дату бою через розбіжності у спогадах його учасників та відсутність відповідних документів УНР, змушені були користуватися «радянською» інформацією, згідно з якою більшовицькі загони зайняли станцію Крути 29 січня 1918 року. Цей день і став днем вшанування пам'яті героїв. Насправді ж того дня (точніше, пізно ввечері 28 січня) червоногвардійці захопили сусідню станцію Плиски, але їх зв'язківець заплутався у назвах і надіслав до головного штабу телеграму про захоплення саме Крут. А вікопомний героїчний бій відбувся днем пізніше, 30 січня...

46. МАТЧ СМЕРТІ

Нацистські окупанти стратили футболістів київського «Динамо» за перемогу над німецькою командою.

Цей міф викривали вже стільки разів, що навіть ніяково буває слухати екскурсоводів, які на київському стадіоні «Старт» продовжують розповідати легенду радянського агітпропу, створену ще у 50-ті роки – як гравці київського «Динамо» не встигли евакуюватися і лишилися працювати при німцях, як змушені були грати у футбол із сильною командою «Люфтваффе», як німці під загрозою смерті вимагали від киян програти, але слабкі та виснажені динамівці розгромили натренованих суперників і були за це розстріляні одразу після матчу.

Про те, що відбувалося у Києві насправді, розповідалося у багатьох газетних та журнальних публікаціях, але остаточно розставила усі крапки над «і» книга Володимира Пристайка [129], де зібрано практично усі документи (афіші, фотографії, протоколи допитів тощо), які мають відношення до цієї справи. Правда виявляється простою й буденною. Команду майстрів київського «Динамо» було евакуйовано, але восьмеро гравців з різних причин залишилися у окупованому місті.

Афіша матчу-реваншу «Динамо» – «Флакельф».

Дружня фотографія «Динамо» та «Флакельфу».

Невдовзі усі вони почали працювати на хлібозаводі № 1, директор якого Йозеф Кордік був великим аматором спорту, зокрема футболу. Саме він створив при хлібозаводі команду «Старт», до якої залучив ще кількох колишніх динамівців і гравців київського «Локомотиву», котрі також лишилися в Києві. Дехто з них – яка ганьба! – навіть служив у поліції...

У червні–серпні 1942 року «Старт» провів десять матчів – з командами німецьких та угорських окупаційних частин та з іншими київськими командами – і усі виграв, забивши 56 м'ячів і пропустивши лише 11. Жоден з цих матчів не мав політичного підґрунтя, у жодному від киян не вимагали піддатися, и тим паче не карали за результат. А базою для майбутнього міфу стала передостання гра, яка відбулася на стадіоні «Зеніт» 9 серпня.

Укладачі штучно створеної легенди примудрилися невірною викласти усі реалії цього поєдинку, окрім хіба що результату – кияни справді перемогли з рахунком 5:3. Все інше – вигадки. Німецька команда не називалася «Люфттваффе» і не

була «збірною асів Герінга» – вона мала назву «Флакельф» («Зенітка») та складалася із зенітників та льотчиків з розквартированих у Києві частин. «Старт», вийшовши на поле у червоних футболках, не збирався дражнити нацистів – просто іншої форми у команди не було. Не самі лише німці грубіянили на полі – за документованими свідченнями, грубошів припускалися й динамівці, які «зламали» принаймні одного гравця «Флакельфа». Суддя не так вже й підсуджував німцям – навпаки, газета міської управи у звіті про гру відзначила кілька його помилок на користь киян (хоча об'єктивність газетярів могла бути й звичайною запопадливістю перед окупатійною владою). Нарешті, як видно з афіші, це був уже другий матч, матч-реванш – у першій грі з «Флакельфом» 6 серпня «Старт» переміг ще переконливіше – 5:1.

Під час перерви німецькі офіцери не заходили у роздягальню до киян із пропозицією «здати» гру (з цього приводу прокуратура Гамбурга у 1974 та 2005 роках провадила спеціальні розслідування), після матчу стадіон не оточували жандарми з собаками і динамівців ніхто не арештовував. Суперники дружньо сфотографувалися на згадку і мирно розійшлися по домівках. Втім, це ще не привід, щоб уявляти німців такими собі культурними та справедливими окупантами – у Києві вони поводитися як свавільні та жорстокі загарбники, і на те є безліч доказів, у тому числі й подальша доля київських футболістів.

Справжнім «матчем смерті» виявилася для динамівців наступна гра – з іншою київською командою «Рух», яку вони 16 серпня розгромили 8:0. Скоріш за все, після цього приниження (яке до того ж було вже не першим) керівники «Руху» вирішили помститися і донесли у гестапо, що колишні гравці «Динамо» – кадрові співробітники НКВС і агенти радянської розвідки. За цим доносом усі динамівці були заарештовані (гравців «Локомотиву» німці не чіпали) і відправлені до

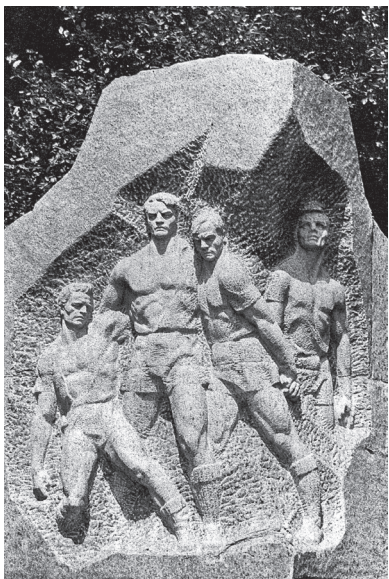
Афіша гри «Динамо» з «Рухом» – справжнього «матчу смерті».

один динамівець – Олександр Ткаченко. Ще троє спортсменів загинули в лютому 1943 року – у концтаборі між в'язнями та охороною сталася сутичка, після якої німці показово розстріляли кожного третього. Серед жертв опинилися Микола Трусевич, Іван Кузьменко та Олексій Клименко. Вже у наш час, 1999 року, у похованні страчених в'язнів Сирецького концтабору знайшли футбольні бутси...

З динамівців, що лишилися живі, Павло Комаров вирішив піти з німцями, а інші – Макар Гончаренко, Федір Тютчев, Михайло Свиридовський та Михайло Путистин – втекли з концтабору при наближенні радянських військ і переховувалися до остаточного визволення Києва. Чекісти одразу ж почали тягати їх на допити і, певно, саме вони, прагнучи виправдати себе, мимоволі започаткували легенду про «матч смерті».

Сирецького концтабору.

Останнім часом з'явилося припущення [136] про те, що динамівські футболісти і справді були залишені у тилу ворога з розвідувально-диверсійною метою, але ця версія не знаходить вагомій документальної підтримки. За документами ж єдиним справжнім розвідником серед гравців виявився Микола Коротких, який загинув у гестапівських катівнях восени 1942 року. Тоді ж був убитий (вірогідно, при спробі втечі) ще

Пам'ятник футболістам на стадіоні «Динамо»

Пам'ятник футболістам на стадіоні «Старт»

Свідків матчів «Старту» з «Флакельфом» було не так вже й багато, а після війни лишилося ще менше. Факт проведення гри з німцями і факт розстрілу динамівців народна уява легко склала до купи, створивши основу легенди. Назву ж «матч смерті» вигідав ще у 1946 році відомий письменник Лев Кассіль, який збирався докладно писати про цей двобій, але згодом (певно, дізнавшись про істину) відмовився від свого задуму. Менш принципові літератори – Петро Северов та Наум Халемський – видали у 1958 році книгу «Останній поєдинок», за мотивами якої було пізніше знято фільм «Третій тайм». У цих творах легенда набула остаточного вигляду. Тепер це був яскравий приклад спротиву окупантам – саме те, що було вкрай потрібне радянській пропаганді, оскільки справжнє київське підпілля під час війни діяло не дуже ефективно. Тоді ж загиблих учасників «матчу смерті» нагородили посмертно медалями «За відвагу», а живих – медалями «За бойові заслуги».

Показово, що ще 1966 року було надруковано знаменитий «Бабин яр» Анатолія Кузнецова, де автор – живий свідок – цілком вірно розповідав про матчі «Старту». Але тоді на ці свідчення не звернули уваги, а невдовзі Кузнецов став «невозвращенцем», і його книгу було заборонено. А легенда про «матч смерті» вже закріплювалася у камені – 1971 року на стадіоні «Динамо» встановили пам'ятник чотирьом загиблим гравцям (Олександрові Ткаченку не знайшлося місця в офіційному пантеоні, певно, через те, що до арешту він служив у поліції). Стадіон, де відбувалася гра, перейменували з «Зеніту» на «Старт» і 1981 року там з'явився монумент на честь «матчу смерті».

Це була кульмінація міфу, який розвінчали вже після падіння Радянського Союзу. Розвінчали разом з багатьма іншими – та що б там не казали, а саме цю історію шкода найбільше...

ДИВА

У цьому розділі зібрано не стільки міфи, скільки антиміфи, тобто відомості, які здатні на сто вісімдесят градусів перевернути деякі сталі уявлення. Пересічному читачеві ці факти можуть здатися навіть сенсаційними, хоча науці давно відомі. Просто з різних причин вони лишилися поза увагою шкільної програми та науково-популярної літератури.

**ДВІЧІ НАРОДЖЕНІ МІСТА
ОПЕРАЦІЯ «ФРЕНТІК»
МАТЕРИКОВИЙ КРИМ
ДАВНЬОРУСЬКЕ ПОРНОГРАФІТО**

47. ДВІЧІ НАРОДЖЕНІ МІСТА

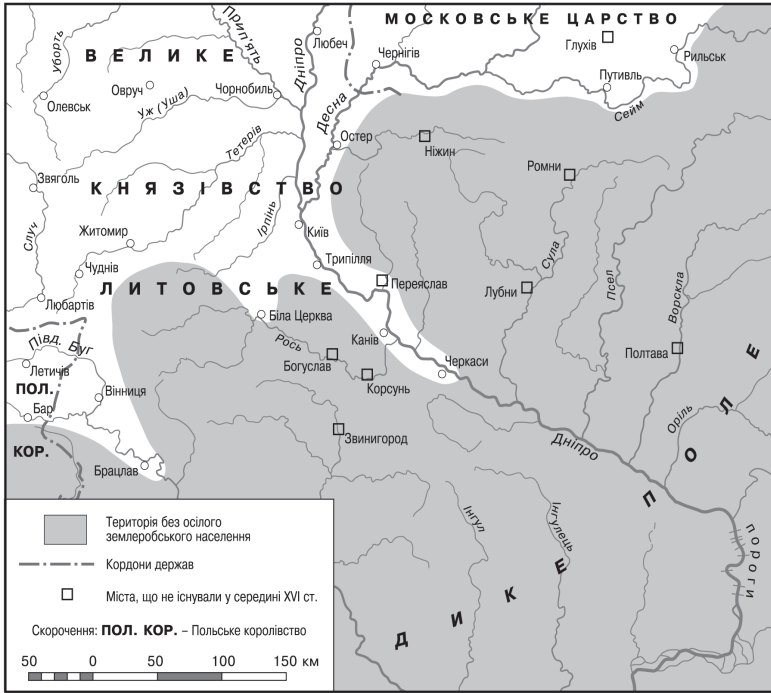
Доля деяких руських міст, розташованих у лісостеповій зоні (Глухова, Переяслава, Василькова, Білої Церкви, Полтави, Лубен), виявилася досить незвичайною – вони у буквальному сенсі повстали з мертвих. Більшість цих міст знищили монголи в середині XIII століття., інші зникли дещо пізніше внаслідок стихійних лих чи епідемій, – але усі вони були засновані наново у XVI–XVII століттях, коли розгорнулася повторна колонізація земель, спустошених нападами кочовиків. Та хоча такий перебіг історії беззаперечно доведений аналізом джерел і археологічними дослідженнями, у масовій уяві все виглядає інакше. Місто згадується у давньоруських літописах, місто стоїть і зараз – отже, воно існувало весь цей час...

Здавалося б, яка різниця, існувало чи не існувало якесь місто шістьсот років тому? Хай це цікавить вузьких спеціалістів-істориків, а нам вистачить загальних уявлень про той історичний період – хіба ж може на них вплинути така дрібниця? Виявляється, може, та ще й як! Коли ми бачимо на карті територію, вкриту позначками міст, то одразу сприймаємо її як досить розвинену, а отже підсвідомо збільшуємо силу держави, що володіє цією територією, по-іншому оцінюємо народ, який там живе, тощо. А тепер уявіть собі, що ці міста показані там, де насправді були навіть не села, а пустка...

Ось найбільш характерні приклади.

Глухів. У атласі з історії України ([167], с. 20–21, 22–23) для сьомого класу місто Глухів показано на карті українських земель XV століття. «Історія міст і сіл» ([56], с. 207) сповіщає, що мешканці Глухова брали участь у селянській війні під керівництвом Івана Болотнікова, яка відбувалася на початку XVII століття.

Насправді ж, якщо звернутися до повного переліку міст на території Російської держави XVI століття [51], Глухова ми

Середня Наддніпрянщина у першій половині XVI століття

там не знайдемо. І це не дивно: 1352 року місто повністю, до останньої людини, вимерло від чуми ([21], с. 310–311). Ця трагедія спричинилася до дивної ситуації: існувало Глухівське князівство, десь у Новосілі сидів глухівський князь, але не було ні міста Глухів, ані, відповідно, його мешканців. Минуло майже три століття, доки у 1635 році на безлюдному старому городищі з'явилася фортеця, яка започаткувала новий Глухів.

Переяслав. На тій самій карті з атласу для сьомого класу показано як таке, що існує, місто Переяслав. Цю помилку повторено ще на двох картах українських земель – XIV століття у тому ж таки атласі, та початку XVI століття в атласі вже для восьмого класу ([12], с. 1). «Історія міст і сіл» додає свої п'ять копійок подробиць: у 60-ті роки XIV століття Переяслав «загарбали литовські феодали», потім він був центром волос-

ті, а 1482 року пограбований кримською ордою Менглі-Гірея ([55], с. 498).

Насправді ж Переяслав, дощенту зруйнований монголами 1239 року, ще побіжно згадується у Галицько-Волинському літописі під 1245 роком – скоріше як географічний орієнтир, ніж населений пункт, – а надалі на три століття зникає з історичних джерел. Лише 1545 року турецький султан у листі до польського короля згадує якихось козаків з Переяслава, та й археологічні дослідження підтверджують наявність у ті часи поселення, що виникло десь у XV столітті. Але сучасними розвідками [181] доведено, що це поселення не варто вважати містом. Відновлення Переяслава відбулося тільки 1585 року, коли князь Василь-Костянтин Острозький з дозволу короля Стефана Баторія спорудив тут замок.

Так само помиляються укладачі підручників і в решті випадків, вказуючи повноцінні міста там, де існували в кращому разі невеличкі поселення. Насправді ж мову про місто можна вести тільки з моменту появи досить потужного укріплення. Відтак **Біла Церква** заснована навколо замку, збудованого 1552 року на трьохсотрічних руїнах давньоруського Юр'єва ([175], с. 20–26, 51). **Васильків** виник лише наприкінці 70-х років XVI століття на місці давньоруського Василева, стертого з лиця землі монголами майже за три з половиною віки до того ([97], с. 77). Фортеця, що відродила **Лубни**, заснована у 1589 році ([21], с. 199), а фортеця **Полтава*** – на початку 30-х років XVII століття [75].

Зазначимо, що дореволюційні історики не робили та-

* Полтавські краєзнавці розповідають, що Полтаву начебто укріплювали у 30-х роках XV століття князі Глинські, які нею володіли. Проте ці укріплення не знайдені археологами і не згадуються в жодному документі тієї епохи. Але навіть якщо вони й були, їх все одно неминуче зруйнувало 1482 року військо Менглі-Гірея.

ємниці з тимчасового зникнення міст, чесно розповідаючи про повторну колонізацію українського Лісостепу – звичайно, стихійну, але під загальним проводом польської влади. Інформація про це зникла з підручників і наукових праць лише у радянські часи – дуже вже непатріотично було навчати дітей, що відродженням наших міст ми завдячуємо річпосполитським «гнобителям». Що ж, довелося трохи переписати історію...

48. ОПЕРАЦІЯ «ФРЕНТІК»

Наскільки тісно взаємодіяли війська СРСР і США у Другій світовій війні? Здавалося б, запитання риторичне: кожен знає, що американці допомагали Радянському Союзу масовими поставками стратегічних вантажів, продовольства та зброї, а от воювали союзники окремо, кожен сам по собі, поки не зустрілися на Ельбі. Узгоджене планування і ведення бойових дій не відповідало інтересам жодної зі сторін, оскільки товариші по антигітлерівській коаліції все одно лишалися потенційними ворогами і не збиралися полегшувати один одному доступ до секретних даних. Зокрема, будь-яка присутність американських військових на території СРСР вважалася апріорі неможливою, і навіть літаки, отримані за програмою «ленд-лізу», комплектувалися на кордоні радянськими екіпажами.

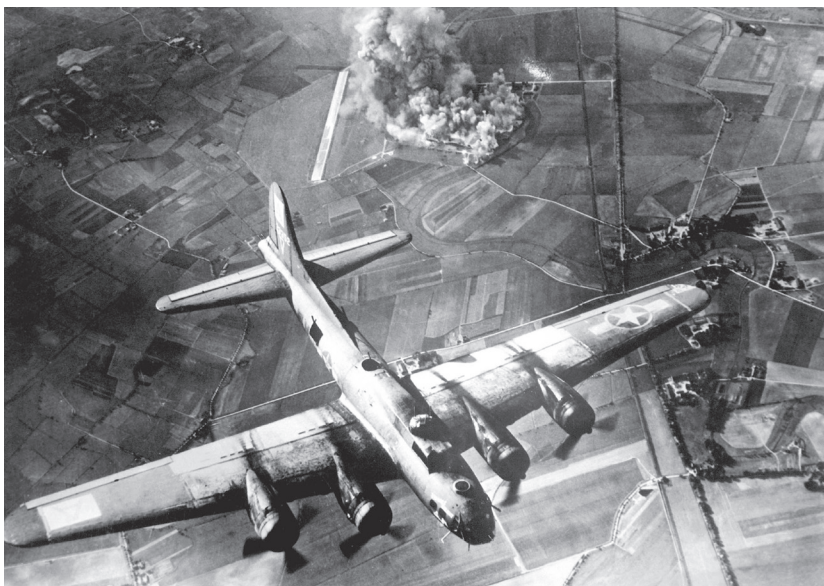
Тим сенсаційніше виглядає інформація, яку почали публічно висвітлювати лише з початком перебудови: виявляється, у 1944 році повітряні сили США та СРСР спільно спланували та провели низку бойових операцій, в ході яких на радянській території (у Полтаві, Миргороді та Пирятині) базувалися понад тисяча американських літаків – і не «ленд-лізівських», а діючих, з американськими екіпажами та обслугою загальною кількістю близько 9000 чоловік. Мабуть, саме через неймо-

вірність подібної ситуації операцію назвали «Френтік», що означає англійською «божевільний, шалений».

Про операцію «Френтік» вже вийшло кілька докладних праць (зокрема, [95], [57]), тож тут наведемо лише короткий звіт про неї. Американська авіація у Європі не мала змоги бомбардувати деякі ворожі об'єкти, бо вони розташовувалися занадто далеко за лінією фронту і літакам не вистачало пального на дорогу туди й назад. Тому й виникла ідея човникових рейдів, під час яких літаки, що піднімалися з британських та італійських аеродромів, скинувши бомби над територію супротивника, летіли б далі на схід і приземлялися вже на теренах СРСР. Ідея була на диво швидко погоджена, і навесні 1944 року під Полтавою з'явилася 169-та авіабаза особливого призначення, спеціально обладнана для прийому «літаючих фортець» – американських бомбардувальників Б-17.

Перший рейд відбувся 2 червня 1944 року і пройшов надзвичайно вдало: армада зі 130 бомбардувальників і 65 винищувачів розгромила залізничний вузол Дебрецен в Угорщині і безперешкодно дісталася до полтавської бази. Звідти вони здійснили наліт на румунський порт Галац, а 11 червня повернулися на західні місця дислокації, розбомбивши по дорозі німецький аеродром у Фокшанах (Румунія). Наступний «Френтік», 21 червня, вже не був таким тріумфальним. Хоча завдання – знищення хімічного заводу під Берліном – було виконане, ворожа розвідка встановила розташування аеродромів і німці, у свою чергу, завдали по ним повітряного удару, знищивши та пошкодивши близько 100 американських і радянських літаків. 44 розбитих і 25 виведених з ладу «літаючих фортець» стали найбільшою наземною катастрофою американських ВПС за всю їх історію.

Незважаючи на це, рейди продовжувалися. «Френтік-3» (22 липня) і «Френтік-4» (31 липня) здійснювалися силами самих лише винищувачів, які атакували німецькі аеродроми,

«Літаюча фортеця» Б-17 у дії.

знищивши понад 100 літаків. У «Френтіку-5» (6–8 серпня) знову брали участь Б-17, і знов успішно, спаливши авіаційний та нафтопереробний заводи у Польщі, проте подальше проведення рейдів американське командування визнало економічно не вигідним. Втім, у рамках «Френтіку» відбулося ще два човникових перельоти (11 та 18 вересня), під час яких американці скидали вантажі для Варшавського повстання. Незабаром майже всі американські військові залишили Полтаву, але аеродроми продовжували використовувати до кінця війни.

Загальні підсумки операції «Френтік» – 2207 бойових вильотів, 1995 тон скинутих бомб, 18 виведених з ладу стратегічних об'єктів та кількості знищених одиниць техніки – вважаються успішними для союзників. Проте суттєвого, а тим більш вирішального впливу на хід війни (як вже починають де-не-де розповідати некритично налаштовані журналісти) вона не справила.

49. МАТЕРИКОВИЙ КРИМ

Читаючи розповіді давньогрецьких авторів про еллінські колонії у Причорномор'ї, можна помітити одну дивну річ: вони жодним словом не згадують про Перекопський перешийок, що з'єднує Крим з материком. Хоча, здавалося б, як можна не відзначити цю цікаву географічну особливість, та ще таку важливу з оборонного погляду? Така сама мовчанка панує і щодо Сивашу – теж неординарного творіння природи,

– та й загалом усього північного узбережжя Криму.

Зрозуміло, цей факт міг би мати кілька пояснень, якби не ще одна річ, яка на перший погляд не має відношення до кримської загадки. Відомо, що Азовське море давні греки та римляни називали Меотійським болотом – воно, мовляв, заслужило

Такими були обриси Кримського півострова у середині I тисячоліття до н. е.

цю презирливу назву через свою мілководність порівняно з іншими морями. Азовське море дійсно наймілкіше у світі, але навіщо приписувати давнім грекам дивне почуття гумору? І чому Меотіда була болотом для них, але стала повноцінним морем для арабів, генуезців, половців, слов'ян, турків, та, зрештою, й для нас?

Значно простіше припустити, що Азовське море в античні часи і справді було болотом, тобто було ще мілководнішим, ніж зараз (цю ідею запозичено з дослідження [103], с. 82). Оскільки море – частина Світового океану, рівень

води у ньому за фізичними законами змінюватися не міг, отже лишається тільки одне – значно вищими були його дно та береги. А звідси випливає, що й усі навколишні сучасні мілководдя були тоді суходолом, тобто ані Сивашу, ані Перекопського перешийка не існувало в природі – тому й мовчать про них античні автори. Відтак і Крим був не майже островом, як зараз, а досить широким материковим виступом. І тільки значно пізніше внаслідок тектонічних коливань рівень суходолу опустився і півострів був частково затоплений. Відбулося це не пізніше, ніж перед початком нашої ери, оскільки давньоримський енциклопедист I століття Пліній Старший [122] пише вже й про Перекоп, і про Сиваш (який називає озером Бугес).

Звідси, до речі, випливає, що мапи античних поселень у Причорномор'ї повинні виглядати зовсім інакше – приблизно як на карті, що тут наведена. І цілком зрозуміло, що знаменитий Перекопський вал аж ніяк не міг бути насипаний у прадавні часи, як розповідають краєзнавці, бо за відсутності перешийка його спорудження не мало жодного сенсу. Втім, це також і не укріплення давньоримських часів з ровом-каналом, про який згадує той-таки Пліній. Археологічні розвідки доводять [80], що нинішній вал споруджено, найімовірніше, у XVI–XVIII століттях. Перекопав же Перекоп, згідно з [99], кримський хан Сахіб-Гірей у середині XVI століття для оборони від претендента на трон – володаря Очакова Іслам-Гірея.

50. ДАВНЬОРУСЬКЕ ПОРНОГРАФІТО

Відкриємо відому монографію Сергія Висоцького «Київські графіті XI–XVII ст.» [27], присвячену давнім настінним написам та малюнкам, знайденим під час археологічних досліджень Києва. Серед десятків фотографій

та прорисів не вирізняється нічим особливим графіто під № 301 на сторінці 15 – профіль якогось чоловіка і напис «Господи по рабу Дми», тобто «Господи помози рабу Дмитру». З супроводжувального тексту дізнаємося, що малюнок міститься на уламках тиньку XI століття, знайдений археологами 1981 року у проїзді київських Золотих воріт і датований XI–XII століттями. – і це поки що також цілком рядовий випадок.

Проте, якщо придивитися уважніше, побачимо у лівій частині малюнка чітке зображення пари людських ніг, які чомусь витягнуті горизонтально. Втім, у цьому все ще немає нічого дивного: очевидно, це частина якогось іншого малюнка, що міститься поряд і зрізаний лівим краєм фотографії. Але тут і починається найцікавіше – скільки б ми не шукали, цього «іншого малюнка» не побачимо ані у згаданій фундаментальній монографії, ані в жодній іншій книзі про київські графіти. Розчарованим шукачам лишається припустити, що загадковий малюнок зберігся настільки погано, що не становить будь-якої наукової цінності. Тим більше, з наведених у тексті розмірів шматка тиньку (13–13,5 см) начебто випливає, що за межами знімку лишилося не більше одного-двох сантиметрів. Але, як виявляється, ці розміри не відповідають дійсності – насправді шматок ширший сантиметрів на вісім, і зображення у його лівій частині чудово збереглося.

Що ж це за загадковий витвір, саме лише існування якого становило усі ці роки мало не державну таємницю? На це питання вичерпно відповідає Юрій Писаренко, який знайшов і опублікував фотографію таємничого малюнка. «У гротескній та дуже умовній манері він передає статевий акт: чоловік, що стоїть навколішки з комічно розставленими руками, зображений у мить близькості з жінкою, яка лежить на спині, зігнувши ноги у колінах» ([119], с. 26).

Фотографія та прорис скандального графіті. Пара ніг ліворуч – все, що дозволено було побачити радянським аматорам давнього мистецтва.

Така собі київська Камасутра XII століття! Виявляється, у середньовічному Києві теж зустрічалися сексуально стурбовані особи – і, погодьтеся, цей факт робить тогочасних киян значно ближчими до нас...

Отже, радянським аматорам історії дозволено було побачити лише ноги партнерки та нижню частину спини партнера (до речі, багато вони не втратили, оскільки художній рівень малюнку вкрай низький). Зрозуміло, за тих цнотливих часів

була неможливою не те що публікація повного зображення, а навіть звичайна згадка про нього. Оскільки історія була перш за все ідеологічно-виховним інструментом, мешканці Київської Русі не розглядалися як складні особистості – вони слугували лише схематичним уособленням державної величі чи класової боротьби. Думка про те, що серед давніх киян зустрічалися живі люди, зокрема хулігани, здатні вишкрябати на стіні «непристойний» малюнок, не повинна була навіть виникнути.

У наш час, як відомо, ідеологічні табу практично знято, але, на щастя, межі пристойності ще діють. Тому київське «пор-

нографіто» тут не передруковується: у популярній книжці не завжди дозволено те, що допускається у суто науковому виданні, до якого і відсилаємо усіх цікавих ([119], с. 28).

ЛІТЕРАТУРА

1. Case Concerning Maritime Delimitation in the Black Sea (Romania v. Ukraine), 3 February 2009. (<http://www.icj-cij.org/docket/files/132/14987.pdf>)
2. Jampol // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.– Т. 3.– Warszawa, 1882.
3. Le gouvernement de l'Isle de France / par Damien de Templeux escuyer Sr. du Frestoy. (<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b7710735g>)
4. Marks A. E., Demidenko Yu. E., Monigal K. and others. Starosele and the Starosele Child: New Excavations, New Results // Current Anthropology. – Vol. 38, iss. 1 (Feb., 1997). – P. 112–123.
5. South Bohemia and Bohemian forest / Locus Perennis. (<http://www.jiznicechy.org/en/index.php?path=ost/perennis.htm>)
6. Tarnopol // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.– Т. 12.– Warszawa, 1892.– S. 187–194.
7. Алексеев А. А. Книга Велеса: анализ и диагноз // Что думают ученые о «Велесовой книге». – СПб., 2004. – С. 128–147.
8. Алешковский М. Повесть временных лет. Судьба литературного произведения в древней Руси. – М., 1971. – 135 с.
9. Антологія українського міфу: Потойбіччя. У 3 т. – Т. 3 / Зібрав та упоряд. В. Войтович. – Тернопіль, 2007. – 848 с.: іл.
10. Асов А. И. Тайны «Книги Велеса». – М., 2001. – 560 с.
11. Атлас з історії України. 7 кл.– К., 2005.
12. Атлас з історії України. 8 кл.– К., 2005.
13. Бандрівський М., Бандровський О. Поява пам'яток східносередземноморських культур на Придністровському Поділлі (I – III ст. н. е.) // Україна в минулому. – Вип. 2.– К.; Л., 1992. – С. 5–26.
14. Бобровський Т. Підземні споруди Києва.– К., 2007.
15. Боровський Я. Походження Києва. Історіографічний нарис. – К., 1981. – 150 с.
16. Брайчевський М. Приєднання чи воз'єднання? // Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 294–418.

17. *Бронштэн В.* Клавдий Птолемей. – М., 1988. – 240 с.
18. *Бучко Д.* Українські ойконіми з компонентами –город/-град та –піль/-поль, -пілля, -поле на загальнослов'янському тлі // До джерел. – Т. 1. – К.; Л., 2004. – С. 243–253.
19. *Бэнкс М., Мак-Фадден К., Эткинсон К.* Мировая энциклопедия кофе (The World Encyclopedia of Coffee). – М., 2002. – 256 с.
20. *Василевський М.* Де народилася Роксолана? // День. – 2005. – № 124. – 14 лип.
21. *Вечерський В.* Пам'ятки архітектури й містобудування України: Виявлення, дослідження, фіксація. – К., 2005.
22. *Винокур І., Петров М.* Про час виникнення Кам'янця: погляди дослідників // Кам'яничина в контексті історії Поділля: Наук. зб. – Т. 1. – Кам'янець-Подільський, 1997. – 124 с.; Т. 2. – 1998. – 64 с. (2 томи в одній книзі).
23. *Висоцька Т.* Опришки. Легенди і дійсність. – Ужгород, 2007. – 312 с.
24. *Висоцький С.* Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі. – К., 1991. – 104 с.
25. *Висоцький С.* Про що розповіли давні стіни. – К., 1978.
26. *Відейко М.* Трипільська цивілізація. – К., 2003. – 184 с.
27. *Высоцкий С.* Киевские граффити XI–XVII вв. – К., 1985.
28. *Высоцкий С.* Светские фрески Софийского собора в Киеве. – К., 1989.
29. *Гайда Ф.* Кто придумал Киевскую Русь и чьим учеником является Филарет Денисенко? (<http://ostkraft.ru/ru/articles/514>)
30. *Галенко О.* Витівки українського орієнталізму // Критика. –1999. – Квіт. – Рік 3. – Число 4(18). – С. 11–17.
31. *Галенко О. І.* Роксолана // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т. 9. – К., 2012. – С. 272–274.
32. *Гарнага І.* Хто і коли заснував Кам'янець-Подільський // Кам'янець-Поділ. вісн. – 1997. – 1, 8, 15, 22 лют.
33. *Гломозда Ю., Яневський Д.* Історичні гербові відзнаки та прапорові барви України // Укр. іст. журн.– 1990.– № 4. – С. 43–55.
34. *Гречило А.* Синьо-жовтий чи жовто-блакитний? Міфи про «перевернутий» прапор (<http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/01/14/140850/>)

35. *Гурбик А. О., Щербак В. О.* Генеза та шляхи розвитку запорозького козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т. 1. – 800 с.
36. Давня історія України. – Т. 1. – К., 1977.
37. *Данилевский И. Н.* Русские земли глазами современников и потомков (XII–XIV вв.). – М., 2001. – 392 с.
38. *Дашевский Л. Н., Шкабара Е. А.* Как это начиналось. – М., 1981.
39. Святитель Димитрий Ростовский. Жития святых. – Т. 4. – Дек. – К., 1999.
40. Договір 2 червня 1997 р. про відносини добросусідства і співробітництва між Україною та Румунією. (http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=642_003)
41. Договір 17 червня 2003 р. між Україною та Румунією про режим українсько-румунського державного кордону, співробітництво та взаємну допомогу з прикордонних питань. (http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=642_022)
42. Договори і постанови // Упоряд. О. Алфьоров. – Наук. вид. – К., 2010. – 152 с.: іл.
43. *Доманицький В.* Марія Олександрівна Маркович – авторка «Народних оповідань» (на основі нових матеріалів). – Літ.-наук. вісн. – Т. 61, кн. 1. – 1908 // Посилання за ст.: *Сохацька Є.* Про «фірму» Марко Вовчок. – День. – 2004. – № 73, 79.
44. *Доманицький В.* Авторство Марка Вовчка. – Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. – Т. 84, кн. 4. – 1908.
45. *Жарких М.* Мощі святої Варвари Геліопольської. (<http://www.m-zharkikh.name/uk/History/FalseStBarbaraKyiv/Heliopol.html>)
46. *Жуковская Л. П.* Поддельная докириллическая рукопись (К вопросу о методе определения подделок) // Вопр. языкознания. – 1960. – № 2.
47. *Зайченко В.* Вишивка козацької старшини XVII–XVIII століть. Техніки. – К., 2006.
48. Закон України «Про Державний гімн України» від 6 березня 2003 року.
49. *Залізник Л.* Про трипільців, семітів та нардепів-трипільцевців // Дзеркало тижня. – 2004. – № 18 (493), 15–21 трав.
50. *Заставний Ф. Д.* Географія України: У 2 кн. – Л., 1994.
51. *Зимин А. А.* Состав русских городов XVI в. // Ист. зап.– Вып. 52. – 1955.– С. 336–347

52. *Ивакин Г. Ю.* Некрополь церкви Спаса на Берестове в Киеве и «погребение Юрия Долгорукого» // Рос. археология. – 2008. – № 2. – С. 107–117.
53. *Исаевич Я.* Загадка півторатисячоліття // Львівська газ. – 2007. – № 48 (1099). – 20 берез.
54. История Европы.– Т. 1. Древняя Европа.– М., 1988.
55. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область.– К., 1971.
56. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область.– К., 1973.
57. *Кальнов Д., Совенко А.* Операция Frantic. – (Сайт «Уголок неба», 2004. см. (<http://www.airwar.ru/history/av2ww/allies/frantic/frantic.html>))
58. *Каманин И.* К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // Чтения в истор. общ. Нестора-летописца. 1894. Кн. VIII. С. 73 // У кн.: *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – К., 1994.
59. *Карпінський Ю. О., Лященко А. А., Дьогтяр А. М.* Визначення географічного центру України // Вісн. геодезії та картографії. – 2002. – № 1. – С. 29–33.
60. *Карпінський Ю. О., Лященко А. А., Трюхан М. О., Шевченко В. О., Барановський В. Д., Грищевич В. С.* Про результати наукових досліджень з визначення координат географічного центру території України // Вісн. геодезії та картографії. – 2004. – № 2. – С. 66–69.
61. *Карпов А.* Юрий Долгорукий. – М., 2006. – (Сер. «Жизнь замечательных людей»).
62. *Касьяненко М.* Новий старт Великого шовкового шляху // День – 2003. – 1 жовт. – № 174.
63. *Кауфман Л.* О популярных украинских песнях и их авторах. – М., 1973. – 84 с.
64. *Каиштанов С.* Русская дипломатика. – М., 1988.
65. *Граф де Ке де Сент-Емур.* Анна Русинка, королева Франції і графиня Валуа / Пер. з франц. І. Франка. – Л., 1909. – 32 с.
66. Киевский Синопис или Краткое собрание от различных летописцев о начале Словенороссийского народа... – К., 1823.– 106 с.
67. *Кифишин А.* Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII–III тыс. до н. э. – К., 2001. – 872 с.
68. *Кісь О.* Кого оберігає Берегиня, або Матріархат як чоловічий винахід. – Сайт «Західна аналітична група» (<http://www.zgroup.com.ua/article.php?articleid=208>)

69. *Клейн Л.* Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. – СПб., 2004. – 480 с.
70. *Клейн Л.* Українське освоєння Трипілья: енциклопедія-довідник чи пам'ятник? // *Археологія.* – № 1. – 2009. – С. 109–116.
71. *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли, т. 1 // Посилання за: *Історія міст і сіл Української РСР. Київська область.* – К., 1971. – С. 679–680.
72. *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. Литовский период.– Біла Церква, 2007.– 480 с.
73. *Клос В.* Свята великомучениця Варвара Іліопольська в історії Української православної церкви // *Українознавство.* – 2007. – № 2(23)
74. *Кобалія Д.* Хортиця: археологічне вивчення // *Пам'ятки України.* – 2007. – Ч. 2. – С. 14–29.
75. *Коваленко О.* Від Лтави до Полтави: Проблема безперервності існування міста // *Датування міста як проблема історичної урбаністики. Європейський та український досвід.*– Д., 2008. – С. 28–33.
76. *Ковальчук М.* Бій під Крутами: відомі й невідомі сторінки. – Сайт «Історична правда» (<http://www.istpravda.com.ua/research/2014/01/29/141189/>)
77. *Когут З.* Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – 351 с.
78. *Козлов В. П.* Хлестаков отечественной археологии, или три жизни А.И. Сулакадзева // *Что думают ученые о «Велесовой книге».* – СПб., 2004. – С. 199–236.
79. *Козюба В.* Городище на Старокиївській горі // *Міжнародна археологічна конференція «Стародавній Іскоростень і слов'янські гради VIII–X ст».* – Місце видання К., 2004. – С. 139–152.
80. *Колтухов С. Г., Шишкин К. В.* Разведки на линии Перекопского вала // *Археологические открытия 1982 г.*– М., 1983.– С. 275–276.
81. *Корнилов В.* Донецко-Криворожская республика: расстрелянная мечта. – Блог Владимира Корнилова. (<http://kornilov.name/tag/hronologiya/>)
82. *Космина О. Ю.* Вышитая украинская рубашка: от белья к этническому символу // *Мода и дизайн: исторический опыт – новые технологии.* Материалы XIV междунар. научн. конф. – СПб., 2011. – С. 370–374.

83. *Костомаров Н. И.* Давно ли Малая Русь стала писаться Малороссиею, а Русь Россиею // Исторические монографии и исследования. В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др.– М., 1995. – [Т. 12]: Земские соборы.– С. 448–455.
84. *Костомаров Н. И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Кн. 1.– М., 2004.– 640 с.
85. *Кравченко В.* Концепції Переяслава в українській історіографії // Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 463–523.
86. *Кресін О. В.* «Пакти і конституції законів і вольностей Запорозького Війська...» 1710 р. // Укр. іст. журн. – 2005. – № 2. – С. 192–204.
87. *Кримський А. Ю.* Історія Туреччини. – К.; Л., 1996. – 288 с.
88. *Кучера М. П., Пеняк С. П.* Дослідження Траянових валів у Середньому Подністров'ї // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.– Ч. 1.– К., 1991.
89. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця.– К., 1989.
90. Листи Марка Вовчка. У двох томах. – Т. 1. – К., 1984. – 400 с.
91. Листи Марка Вовчка. У двох томах. – Т. 2. – К., 1984. – 624 с.
92. *Ленченко В.* Хортицький ретраншемент // Пам'ятки України. – 2004. – Ч. 2. – С. 70–77.
93. *Лемересьє-Келькеже Ш.* Литовский кондотьер XVI в. князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорожской Сечи по данным оттоманских архивов // Франко-русские экономические связи. – Москва; Париж, 1970. – С. 64.
94. *Лукашевич О. А., Манжул К. В.* «Конституція» Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст. – Х., 1996.
95. *Любимский Л.* Операция «Фрэнтик» без грифа секретности. – К., 2003.
96. *Малаков Д.* Київ. 1939–1945. Фотоальбом.– К., 2005.
97. *Малеев Ю. Н.* Основные этапы развития летописного Василева // Древнерусский город.– К., 1984.– С. 76–78.
98. *Малиновский Б. Н.* Академик С. А. Лебедев. – К., 1992.
99. *Мальченко О.* Татарські замки на Дніпрі наприкінці XV – на початку XVI ст. // Історико-географічні дослідження в Україні.– Число 6.– К., 2003.– С. 57–77.
100. *Мамлеева Л. А.* Становление Великого шелкового пути в системе

- трансцивілізаційного взаємодіяння народів Євразії // *Vita Antiqua*. – 1999. – № 2. – С. 53–61.
101. *Мицик Ю. А.* Україна в описі німецького мандрівника XVI ст. Лаврентія Мюллера // *Наук. зап. Києво-Могилянської акад.* – Т. 21. – К., 2003. – С. 54–60 // Посилання за: *Жарких М.* Моці святої Варвари Геліопольської (<http://www.m-zharkikh.name/uk/History/FalseStBarbaraKyiv/Heliopol.html>)
 102. *Морозов О.*, протоієрей. Нариси з історії стародавнього Ніжина // *Ніжинська старовина*. – 2005. – Вип. 1 (4).
 103. *Мозолєвський Б. М.* Етнічна географія Скіфії. – К., 2005. – 102 с.
 104. Москва хоче останки Довгорукого // *Зелений світ*. Екологічна газета України. – 2007. – № 49 (212). – Лип. – С. 6.
 105. *Мулевич О.* Державний прапор України // *Дзеркало тижня*. – 2006. – № 46 (625). – 2–8 груд.
 106. Наказ Державного Комітету природних ресурсів України від 20 травня 2005 року № 95 «Щодо уточненого місцезнаходження географічного центру України» // *Вісн. геодезії та картографії*. – 2005. – № 3.
 107. *Никитин А. Л.* Основания русской истории; Мифологемы и факты. – М., 2001. – 768 с.
 108. *Німчук В.* «Договори і постанови прав і вольностей військових...» 1710 року з погляду історії української мови // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) – Л., 2011. – С. 27–60.
 109. *Німчук І.* Українці і відсіч Відня 1683 р. – Л., 1933.
 110. *Німчук І.* Юрій-Франц Кульчицький та його подвиг. – Л., 1933.
 111. *Нудьга Г.* Листування запорожців з турецьким султаном. – К., 1963.
 112. *Нудьга Г.* Слово і пісня. – К.: Дніпро, 1985. – 342 с.
 113. *Оглоблин О.* Українсько-московська угода 1654 року // *Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження)*. – К., 2003. – С. 156–218.
 114. *Осипчук І.* Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2002. – № 44 (289).
 115. *Осипчук І.* Академик Петр Толочко: «С празднованием 1500-летия Киева мы поспешили лет на... 100» // *Факты и комментарии*. – 2007. – 22 мая.
 116. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. А. Смолій; упоряд.: М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Л., 2011. – 440 с.: факсиміле.

117. Патерик Києво-Печерський. – К., 1998. – 348 с.
118. *Пиріг Р.* Проблеми підготовки наукової біографії Михайла Грушевського // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4.
119. *Писаренко Ю.* «Запретный» рисунок из Золотых ворот Киева // Ruthenica.– Т. 4.– К., 2005.– С. 22–31.
120. *Пламеницька Є., Пламеницька О.* Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії // Пам'ятки України. – 1999. – № 4.
121. *Платонов С.* Полный курс лекций по русской истории.– Ростов-на-Дону, 1997.– 576 с.
122. *Пліній Старший.* Природнича історія, книга 4, розділ 84.
123. *Погодин М.* Исследования, замечания и лекции о русской истории. – М., 1846 // Цит. за: *Нестайко О.* Великі міфи імперії (втеча від власної ідентичності) (<http://www.exlibris.org.ua/nestajko/>)
124. *Пономарев А. Л.* Территория и население гунузской Каффы... // Причерноморье в средние века.– Вып. 4.– СПб., 2000.
125. *Попов А.* Границы шельфа и пределы интеллекта // 2000. – 2009. – № 8 (450), 20–26 лют.
126. Постанова Верховної Ради України «Про Державний прапор України» 28 січня 1992 року // ЦДАВО України, ф. 1, оп. 16, спр. 4740, арк. 11.
127. *Потебня А.* Объяснения малорусских и сродных народных песен. – Варшава, 1883. – Т. 2.
128. Прес-Центр. – 2007. – № 41 (116)/. – 10 жовт.
129. *Пристайко В. І.* Чи був «матч смерті»? Документи свідчать. – К., 2006. – 176 с.
130. *Прицак О.* Конституція Пилипа Орлика // Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика 1710 р. – К., 1994.
131. Про затвердження списку історичних населених місць України. Постанова Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 р. № 878 // Урядовий кур'єр. – 2001. – 9 серп. – С. 4–5.
132. *Рыбаков Б. А.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII веков.– М., 1982.
133. *Рубан В.* Берегиня. – К., 1992.
134. *Русина О. В.* Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – (Сер. «Україна крізь віки»)
135. *Рыбаков Б. А.* Язычество древних славян. – М., 1981.

136. *Сабалдир В.П.* Від матчу смерті до матчу життя. – К., 2005. – 478 с.
137. *Самар В.* Нафта і газ Чорного моря: що «втратила» Україна? // Дзеркало тижня. – 2009. – № 4 (732). – 7–13 лют.
138. *Сапунов Б. В.* Книга в России в XI–XIII веках. – Л., 1978.
139. *Сердюк О.* Програма музеєфікації пам'яток національного заповідника «Хортиця»: зміст і перші кроки реалізації // Пам'ятки України. – 2007. – Ч. 2. – С. 4–13.
140. *Силіна Т.* Володимир Василенко: «У дипломатії і міжнародному праві не можна оперувати категоріями «перемог» і «програвів» // Дзеркало тижня. – 2009. – № 4 (732). – 7–13 лют.
141. *Скуратівський В.* Берегиня. – К., 1987.
142. *Солдатенко В.* Донецько-Криворізька республіка – ілюзії й практика національного нігілізму // Дзеркало тижня. – 2004. – № 49 (524). – 4–10 груд.
143. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен. – Кн. 1, т. 1. – М., 1993.
144. *Софонович Ф.* Хроніка з Літописців Стародавніх (опрацьована й видана Ю. А. Мициком та В. М. Кравченком). – К., 1992.
145. *Ставицька Л.* Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників. – К., 2008. – 456 с.
146. Стенограма засідань Верховної Ради України IV скликання. Засідання тринадцяте. 4 березня 2003 року.
147. Стенограма Пленума ЦК КП(б)У. 18. I – 1934 г. // ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 446, арк. 3–7.
148. *Степаненко М.* Круг Маруси Чурай. Трагедия бессмертной украинки // День. – 2007. – № 14. – 27 січ.
149. *Стрижак О. С.* Назви Дніпра і так звана «богиня Дана» // Мовознавство. – 1971. – № 5. – С. 65–74.
150. *Субботин Л. В., Чеботаренко Г. Ф.* Земляные валы Днестровско-Прутского междуречья // Проблемы истории та археологии давнього населення Української РСР: Тези доп. XX Республ. конф. (О., жовт. 1989 р.). – К., 1989.
151. *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994.
152. *Татищев В. Н.* История Российская. В 7 т. – Т. 1. – М., 1962.
153. *Творогов О. В.* Что же такое «Влесова книга»? // Рус. л-ра. – 1988.

- № 2. – С. 77–102.
154. *Творогов О. В.* Влесова книга // Тр. отд. древнерус. л-ры. – Т. 43. – Л., 1990.
155. *Тинченко Я.* Перша українсько-більшовистська війна (грудень 1917 – березень 1918). – К.; Л., 1996.
156. *Тичина П.* Пам'яті тридцяти // Газ. «Нова Рада». – 1918. – 21 берез.
157. *Ткачук Т.* Каталог знаков Томашевской локально-хронологической группы Трипольско-Кукутенской культурно-исторической общности // Самватас. – 1994. – № 10. – С. 250–278.
158. *Толочко А. П.* Воображенная народность // Ruthenica. – К., 2002. – № 1.
159. *Толочко А. П.* Князь в древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – 224 с.
160. *Толочко А. П.* Конституционный проект Романа Мстиславича 1203 г.: Опыт источниковедческого исследования // Древнейшие государства Восточной Европы. 1995. – М., 1997.
161. *Толочко А. П.* Принимал ли Роман Мстиславич посольство папы Иннокентия III в 1204 г.? // Ruthenica. – Т. 2. – К., 2003.
162. *Толочко О. П., Толочко П. П.* Київська Русь. – К., 1998. – 352 с.
163. *Толочко О. П.* «Нестор-літописець»: біля джерел однієї історіографічної традиції // Київ. старовина. – 1996. – № 4-5. – С. 11–35.
164. *Толочко П. П.* Древний Киев. – К., 1976.
165. *Толочко П. П.* Літописи Київської Русі. – К., 1994. – 86 с.
166. *Тоцкая И. Ф., Заярузный А. М.* Музыканты на фреске «Скоморохи» в Софии Киевской // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – М., 1988.
167. Україна. Історичний атлас. 6–7 кл. – К., 1998.
168. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. – Т. 2. – К., 1997.
169. Українське козацтво. Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2002.
170. *Усенко П.* Чи був Михайло Грушевський президентом України? – К., 2003. – 100 с.
171. *Фаминцын А. С.* Божества древних славян. – СПб., 1884.
172. *Фокеев М. М., Руссев Н. Д.* Исследование Траянова вала у поселка Суворово // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – К., 2001.

173. *Формозов А. А.* Пещерная стоянка Староселье и ее место в палеолите. – М., 1958.
174. *Харламович К.* Листування запорозьких козаків з султаном // Зап. Іст.-філол. відділ. Всеукр. акад. наук. – 1924. – Кн. 4.
175. *Чернецький Є.* Білоцерківський замок.– Біла Церква, 2003.
176. *Швец Г.* Многовековая изменчивость стока Днепра. – Л., 1978. – 84 с.
177. *Швец Г.* Водність Дніпра. – К., 1960. – 182 с.
178. *Швец Г.* Стік Дніпра нижче Києва. – К., 1957. – 128 с.
179. *Швец Г.* Чи міліє Дніпро. – К., 1960. – 36 с.
180. *Шостакович Б. В.* Иловые отложения озер и периодические колебания в явлениях природы. – Зап. Госуд. гидролог. ин-та. – 1934. – Т. 13. – С. 95–140 // Посил. за: *Швец Г.* Многовековая изменчивость стока Днепра. – Л., 1978. – 84 с.
181. *Юрченко О.* Давньоруська спадщина пізньосередньовічного Переяслава // Наук. зап. з укр. історії.– Переяслав-Хмельницький, 2005.– Вип. 16. – С. 155–164.
182. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 1. – 592 с.
183. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків. – К., 1990. – Т. 2. – 560 с.
184. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України.– К., 2005. – 584 с.
185. *Яковлів А.* Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. // Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 91–155.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАЦІЙ

- С. 14. <http://www.jaime-lukraine.fr/wp-content/uploads/2012/11/anne-kiev-2.jpg>
- С. 15. *Висоцький С.* Княгиня Ольга і Анна Ярославна – славні жінки Київської Русі. – К., 1991. – С. 81.
- С. 17. Патерик Києво-Печерський. – К., 1998. – С. 190.
- С. 22. *Аркас М.* Історія України-Русі. – К., 1993. – С. 75.

- С. 25. З української старовини: Альбом. – К., 1991. – С.165.
- С. 26. http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/8/81/Roxelana_Rohatyn_Jul_2008151.JPG
- С. 29. Український живопис ХХ – початку ХХІ ст. – Хмельницький, 2004. – С. 223.
- С. 33. Фото Ольги Буднікової.
- С. 36. *Мердох Ю.* Невідома гравюра про подвиг Юрія Кульчицького під Віднем 1683 р. // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаника. Вип.11. Львів, 2003. – С. 376.
- С. 40. ЦДІАК України, ф. 2236, оп. 1, спр. 81, арк. 338. Копія з оригіналу, що зберігається в Національному архіві Швеції (<http://www.archives.gov.ua/Sections/Constitution/2/index.php?18>)
- С. 46. Фото Дмитра Вортмана.
- С. 50. *Швець Г.* Водність Дніпра. – К., 1960. – С. 108.
- С. 53. Карта Дмитра Вортмана.
- С. 55. Карта Дмитра Вортмана.
- С. 62. Карта Дмитра Вортмана.
- С. 65. Фото Дмитра Вортмана.
- С. 68. *Гречило А., Савчук Ю., Сварник І.* Герби міст України (XIV – I пол. ХХ ст.).– К., 2001.– С. 338.
- С. 70. Карта Дмитра Вортмана.
- С. 73. Карта Дмитра Вортмана.
- С. 78. <http://il2.skyline.kh.ua/forum/viewtopic.php?f=64&t=1227>
- С. 81, ліворуч. <http://www.geocaching.su/?pn=101&cid=669>
- С. 81, праворуч. <http://www.jiznicechy.org/en/index.php?path=ost/pegenis.htm>
- С. 85. Фото Миколи Сови
- С. 88. Карта Дмитра Вортмана.
- С. 95. *Герасимов М. М.* Люди каменного века. – М., 1964.
- С. 101. Карта Дмитра Вортмана.
- С. 104. <http://godsabay.ru/slavs/lada.html>
- С. 105. <http://godsabay.ru/slavs/lel.html>
- С. 107. http://www.sunhome.ru/foto/boginya_dana.html
- С. 110. Мифология. Иллюстрированный энциклопедический словарь. –СПб., 1996. – С. 597.

- С. 112. Фото Дмитра Вортмана.
- С. 115. Україна – козацька держава. – К., 2004. – С. 138.
- С. 118. *Васіна З. О.* Український літопис вбрання. – К., 2003–2006. – Т. 2. XIII – початок XX ст. – 2006. – С. 223.
- С. 120. *Забочень М., Поліщук О., Яцюк В.* На спомин рідного краю. Україна у старій листівці. Альбом-каталог. – К., 2000. – С. 53.
- С. 122. *Забочень М., Поліщук О., Яцюк В.* На спомин рідного краю. – С. 18.
- С. 124. Клейноди України. З історії державної і національної сим-воліки: комплект з кольорових художніх листівок / Упоряд. Ю. Д. Прилюк; худ. О. П. Білецький. – К., 1991.
- С. 129. Ігумен Димитрій. Мощі святої великомучениці Варвари // Пам'ятки України. – 1999. – № 1. – С. 90–91.
- С. 133. *Ачкасова В. Н., Тоцька І. Ф.* Софійський заповідник у Києві. Фотопутівник. – К., 1986. – С. 27.
- С. 135. *Кресальний М. Й.* Софійський заповідник у Києві. Архітектурно-історичний нарис. – К., 1960. – С. 398–399.
- С. 137. *Тоцькая И. Ф., Заярузный А. М.* Музыканты на фреске «Скоморохи» в Софии Киевской // Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в. – М., 1988. – С. 150.
- С. 139. *Петренко М. З.* Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Путівник. – К., 1979. – С. 106.
- С. 143. Російський живопис в музеях України. – К., 1986. – С. 112.
- С. 145. Музей історичних коштовностей України. – К., 2004. – С. 143.
- С. 152. [http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/53/Дощечка_Изенбека_\(Творогов\).jpg](http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/53/Дощечка_Изенбека_(Творогов).jpg)
- С. 166. Карта Дмитра Вортмана.
- С. 168. https://picasaweb.google.com/scintillata/Ukrainian_portraits#5217774240866568962
- С. 171. БСЭ. 2-е изд. – Т. 32. – 1955. – Вклейка между с. 476 и 477..
- С. 178. Центральний державний кінофотофоноархів України

- ім. Г. С. Пшеничного, № 2-148530.
- С. 179. *Пристайко В.* Чи був «матч смерті»? Документи свідчать. – К., 2006. – Вклейка між с. 128 і 129.
- С. 180. *Пристайко В.* Чи був «матч смерті»? – С. 128.
- С. 182. *Пристайко В.* Чи був «матч смерті»? – Вклейка між с. 128 і 129.
- С. 183, ліворуч. Пам'ятники Києва. Фотоальбом. – К., 1974. – С. 69.
- С. 183, праворуч. Фото Дмитра Вортмана.
- С. 187. Карта Дмитра Вортмана.
- С. 191. <http://waralbum.ru/wp-content/uploads/2009/08/20090808-b17bombing.jpg>
- С. 192. Карта Дмитра Вортмана.
- С. 195. *Высоцкий С.* Киевские граффити XI–XVII вв. – К., 1985. – С. 15.

ПІСЛЯМОВА

Якщо вже читач дійшов до післямови, то це означає, що він книжку прочитав. А якщо прочитав, то щось вона йому дала – чи то цікаве, чи то корисне. Отже, наш читач вже пройшов важкий маршрут українськими національними міфами. Дізнався, що з цього приводу думають занудні скептики-науковці. Як слушно було зазначено на початку книги, «схильність до подібної міфотворчості властива не лише українцям. Популярна історія кожної країни містить безліч великих та малих «фактів», які для широкого загалу є аксіомами, а для вчених – суцільними чи частковими вигадками. Нерідко ці вигадки настільки вкорінені у масову свідомість, що годі їй намагатися їх спростувати». Але у цій книжці відчувається, що було натхнення на спростування. Підкріплене очевидною фаховою вправністю і цілком зрозумілим для історика прагненням добутися до істини.

Постає питання: а чи варто спростовувати ці міфи? Бо ж однією з незаперечних функцій міфа є створення для його носіїв комфортного стану, коли людина має прості приємні відповіді на безліч запитань. Вона впевнена у своєму минулому і не має зайвих сумнівів у майбутньому. Проте, якщо переосмислити сукупний історичний досвід українства принаймні трьох останніх генерацій – тих, які були спроможні передавати свій життєвий досвід молодшим, – скільки правди було у тих суспільно значимих речах, з приводу яких ходили на демонстрації та політінформації? Що після того говорилося на звичайній радянській кухні? Які чутки там лунали? Що з «офіційної реальності» після того лишалося?

У 2014 році навіть хаотична реальність незалежної України пережила потужний злам. Ціла купа стереотипів (може й тимчасово) пішла у минуле, і наше суспільство пережило (переживає) очевидне перезавантаження. Що ми понесемо з собою далі – у ту реальність, яку ми почали самі будувати? Зазвичай, попри революції і війни, люди лишаються такими ж, як і були раніше. Бо екстремалії повсякденного життя мало змінюють уявлення про минуле – тобто історичні міфи. Скоріше, у нас з'являться нові міфи про сьогодення. Вояк, який повоював в АТО, не змінить своїх попередніх історичних стереотипів, він просто дасть їм нове загартування разом із своєю особистістю. Але ж новий український шлях – це шлях правди, а не вигадок чи брехні. В новій інформаційній війні ми йдемо на герць не лише зі зброєю реальної війни, але й з нашими ідеями, вірами та вподобаннями. Наша гордість полягає у тому, що наші переконання не нав'язані нам з телевізора – ми перевірили їх у правдивій щоденній борні важких осені і зими 2013-го, тяжких і кривавих весни, літа й осені 2014-го. Ми починаємо проєкт Нової Країни, яка мусить бути побудована на правді. Це звучить надміру пафосно, але критичні обставини роблять інколи пафос необхідним, бо він тоді не є штучним. Він є щирим. Наскільки правдивою мусить бути історія України?

Мабуть, що історія України заслужила правди, бо вона почала творитися щодня, і кожен з нас може до неї приклястися. Я думаю, що сучасні українці готові до того, щоб позбутися міфів і спокійно дивитися в очі історичній правді. Тим більше (кажу як історик) – нам немає чого боятися у нашому минулому. Ми не несемо якихось смертних гріхів як народ: ми не чинили світових війн, глобальних революцій і геноцидів. З точки зору світової історії ми – дуже звичайні. Єдина різниця – зараз, як говорять великомудрі історики, «критичний історичний момент». Бо для якихось народів значущі періоди

історії вже минули, і вони можуть лише гратися в інтерпретації минулого: як би краще на це дивитися із zenіту і кінця історії? Але ми знаємо, що історія не закінчується, що вона відбувається ось сьогодні. А коли людина творить історію, то вона може по-новому подивитися на минуле і позбутися зайвого тягаря.

Оскільки я належу до того ж надміру скептичного цеху науковців, про яких так «страшно» написано на початку книжки, то я підтримую усе, що тут написано. Бо воно обґрунтовано, логічно викладено і аж ніяк не руйнує українського буття. Ті міфи, які створило собі українство, – це як дитячі хвороби чи дорослі комплекси: їх треба пройти і подолати, «поговорити» про них. Сучасний український історик не може опікуватися лише боротьбою з міфами, які створили про нас Росія чи СРСР, він мусить позбутися і дечого свого власного. Бо міфопоборення потребує щоденної практики. Ми не порушимо «української віри», якщо перестанемо вірити і поширювати свої деякі старі вигадки. Але ми матимемо надійний імунітет проти зовнішніх, зазвичай не надто дружніх навіювань. А що може бути надійнішим, аніж здатність жити своїм власним скептичним розумом?

Кирило Галушко,
координатор проекту
«ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»

Зміст

ВІД ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА	5
ПЕРЕДМОВА	7
ЛЮДИ	13
1. АННА ЯРОСЛАВНА	14
2. ЛІТОПИСЕЦЬ НЕСТОР	16
3. ДЕРЖАВА РОМАНА ГАЛИЦЬКОГО	18
4. РОКСОЛАНА	24
5. МАРУСЯ ЧУРАЙ.	28
6. КАВА ПО-ВІДЕНСЬКИ.	35
7. КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРАИКА	37
8. МАРКО ВОВЧОК	41
9. ПЕРШИЙ ПРЕЗИДЕНТ	45
ЗЕМЛІ	47
10. ДНІПРО	48
11. ВЕЛИКИЙ ШОВКОВИЙ ШЛЯХ	52
12. ШЛЯХ З ВАРЯГ У ГРЕКИ	54
13. КИЇВСЬКА РУСЬ	56
14. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ	59
15. ФАСТІВ	65
16. ТЕРНОПІЛЬ ТА ЯМПІЛЬ	67
17. МАЛОРОСІЯ	69
18. ДОНЕЦЬКО-КРИВОРІЗЬКА РЕСПУБЛІКА	71
19. ПЕРША СТОЛИЦЯ	77
20. ЦЕНТР ЄВРОПИ	79
21. ЦЕНТР УКРАЇНИ	83
22. ОСТРІВ ЗМІЇНИЙ	86
ЧАСИ	93
23. СТАРОСІЛЬСЬКИЙ ХЛОПЧИК	94
24. ТРИПІЛЬЦІ	97
25. СЛОВ'ЯНСЬКІ БОГИ ТА БОГІНІ	103
26. РУСАЛІЇ	109

27. БЕРЕГИНИ	111
28. ХАРАКТЕРНИКИ	113
29. ОПРИШКИ	117
30. УКРАЇНСЬКИЙ МАТ	120
31. ГІМН УКРАЇНИ	121
32. ПРАПОР УКРАЇНИ	123

РЕЧІ 127

33. МОЩІ СВЯТОЇ ВАРВАРИ	128
34. БІБЛІОТЕКА ЯРОСЛАВА МУДРОГО	131
35. ФРЕСКА «СКОМОРОХИ»	134
36. ПРАХ ЮРІЯ ДОВГОРУКОГО	138
37. ЛИСТ ЗАПОРОЖЦІВ ДО СУЛТАНА	141
38. ВИШИВАНКА	144
39. «ВЕЛЕСОВА КНИГА»	147
40. ПЕРША ЄВРОПЕЙСЬКА ЕОМ	159

ПОДІЇ 161

41. ВІК КИЄВА	162
42. ПЕРШИЙ ПОГРОМ КИЄВА	165
43. ХОРТИЦЬКА СІЧ	167
44. ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА	171
45. ГЕРОЇ КРУТ	176
46. МАТЧ СМЕРТІ	179

ДИВА 185

47. ДВІЧІ НАРОДЖЕНІ МІСТА	186
48. ОПЕРАЦІЯ «ФРЕНТІК»	189
49. МАТЕРИКОВИЙ КРИМ	192
50. ДАВНЬОРУСЬКЕ ПОРНОГРАФІТО	193

ЛІТЕРАТУРА	197
ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАЦІЙ	207
ПІСЛЯМОВА	211

Науково-популярне видання
(Серія „Великі містифікації”)

ГОРДІЄНКО Яків

**Errare humanum est:
50 нарисів з українського примарознавства**

Продюсер серії *Марина Гримич*
Упорядник мап *Дмитро Вортман*
Редактор *Наталія Шевчук*
Обкладинка і верстка *Андрія Кучерука*

Підписано до друку ..10.2014. Формат Папір
Гарнітура “Alliance”. Умовн. друк. арк. 9,6.
Тираж ... пр. Зам. №

Видавець:
ПП «Дуліби»
Адреса для листування:
Київ-54, 01054, а/с 40
тел. (044) 383 17 50; 094 927 87 50
E-mail: duliby@ukr.net
сайт: www.duliby.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2297
від 21.09.2005

Друк:
Приватне підприємство «Медобори-2006»
с. Довжок, пров. Радянський, 6а,
Кам'янець-Подільський район, Хмельницька обл., 32343
Тел. (03849) 2-7201
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3025 від 09.11.2007